

Ardre kyrka

Karaktärisering 2020

Svenska kyrkan
VISBY STIFT

 Gotlands
Museum

Dnr: 2019-17
Dnr Visby stift: SS 2019-0010

Handläggare: Eva Selin, Jakob Lindblad. Arkeologi: Johan Norderäng, Per Widerström.
Fotograf: Jakob Lindblad (JL), Eva Selin (ES). Övriga fotografier anger fotograf vid bilden.
Spridningstillstånd för flygbilder, Lantmäteriet nr LM2023/012394.

© Gotlands Museum
Strandgatan 14
621 56 Visby

© Visby stift
Norra Kyrkogatan 3
621 55 Visby

Innehåll

Inledning.....	4
Bakgrund	4
Syfte	4
Metod	4
Visby stifts kyrkor	5
Omgivningar	7
Ardre socken	7
Kyrkomiljön	7
Kyrkogården.....	11
Kyrkogårdens huvuddrag	11
Historik.....	13
Nulägesbeskrivning	15
Kyrkobyggnaden.....	25
Kyrkans huvuddrag.....	25
Byggnadshistorik	30
Nulägesbeskrivning	46
Restaureringar	104
Arkeologi	119
Fornlämningar.....	120
Värdering	120
Allmänt.....	120
Bruksvärden	122
Kyrkobyggnaden.....	123
Kyrkans inredning och inventarier	123
Kyrkogården	124
Händelselista Ardre kyrka	126
Lagskydd.....	132
Källor och litteratur.....	134
Otryckta källor.....	134
Tryckta källor.....	134
Kartor	134

Inledning

Bakgrund

Projektet *Karaktärisering av kyrkomiljöer* utförs av Gotlands Museum på uppdrag av Visby stift. Det bekostas delvis med kyrkoantikvarisk ersättning och påbörjades under år 2014 med en förstudie. Projektet har indelats i etapper och sista etappen beräknas vara klar vid utgången av år 2024.

Syfte

Syftet med projektet är att beskriva kyrkobyggnad, kyrkogård, kyrkotomt, inredning och inventarier samt deras kulturhistoriska värden på ett sätt som väcker, tillgodoser eller ökar församlingars och allmänhetens intresse.

Målsättningen är att rapporterna ska kunna användas i förvaltningen av de kulturhistoriska värdena, i handläggningsprocessen för kyrkoantikvarisk ersättning samt vid tillståndsprövning mot Kulturmiljölagen. Ett uppdaterat och fördjupat kunskapsunderlag om kyrkomiljöerna ger förutsättningar för hänsynstagande till kulturvärden, exempelvis vid långsiktig planering kring kyrkomiljöerna och under förvaltningen av dem men även i samband med förändring av kyrkorna. Arbetet omfattar de kyrkomiljöer som har det högre lagskyddet enligt Kulturmiljölagen, det vill säga omfattas av tillståndsprövning enligt kap. 4, § 3-4.

Metod

Beskrivning av kyrkomiljöerna har tagit en utgångspunkt i de vård- och underhållsplaner som togs fram av arkitekt Jan Utas 2003-2011. En stor vikt har sedan lagts vid projektets egna fältstudier på plats. Denna egensyn har haft som målsättning att notera helhetskaraktären i kyrkomiljöerna, samt spår av förändringar som har gjorts och observation av kulturhistoriska avtryck från olika tider. En viktig del av fältarbetet har varit att kunna relatera de uppgifter som finns dokumenterade om kyrkorna. Beskrivningarna bygger vidare på analyser och datasamlingar kring kyrkorna i tillgänglig litteratur samt i viss mån på egna arkivstudier. Arkiven avser främst Gotlands Museums arkiv, samt Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA) i den utsträckning som varit möjlig.

I beskrivningarna har en betoning legat på att lägga fram ett bildmaterial. Bilderna avser att likt en modell åskådliggöra kyrkomiljön ur ett rumsligt perspektiv där vissa specifika detaljer lyfts fram. Bildtexter leder vanligen in betraktaren i vad bilden förmedlar. Huvuddelen av illustrationerna utgörs av projektets egna foton från fältarbetet. Dessa kompletteras vad gäller inredning och inventarier av bilder ur Inventarieinventeringen från 1997-2010. Visby stift har tillhandahållit nytagna bilder ur luftperspektiv, tagna med drönare, samt bildsamlingar från arbetet med vård- och underhållsplanerna. Uppmätningar har hämtats ur verket Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Äldre illustrationer kommer främst från ATA (via bild databasen Kulturmiljöbild) samt Gotlands Museum, dels från bildarkivet (via Collective Access), dels i några fall från ännu ej arkiverade bilder från byggnadsvårdsverksamhet ca 2000-2020. Äldre teckningar kommer från Uppsala universitetsbibliotek (via Alvin) eller andra samlingar. En särskild sammanställning har också gjorts av arkeologiska utgrävningar och fynd i kyrkor och på kyrkogårdar. Materialet bygger främst på Riksantikvarieämbetets fornminnesregister samt rapporter i Gotlands Museums arkiv.

Vid värderingen av kyrkomiljöerna har hänsyn tagits till Svenska kyrkans modell för identifiering av kulturvärden. De gotländska kyrkorna förenas av drag som samtidigt i hög grad särskiljer dem från många av landets övriga kyrkor med motsvarande roll som sockenkyrka. Vid såväl analysen som värderingen har en strävan varit att lyfta fram kyrkomiljöerna utifrån frågor som inte bara är relevanta ur ett gotländskt sammanhang utan även i förhållande till kyrkomiljöer i landet i stort. Frågeställningarna har främst rört sig kring ett för historiska kyrkomiljöer etablerat antikvariskt förhållningssätt med inriktning mot konst- och kulturhistoriska och byggnadsarkeologiska perspektiv och mot upplevelsevärden med arkitektoniska, konstnärliga och historiska inriktningar. Hänsyn till teologiska, kyrkohistoriska, personhistoriska och socialhistoriska perspektiv på kyrkorummet finns med i bakgrunden.

En strävan har varit att finna bra arbetsmetoder för att lyfta fram bruks- och upplevelsevärden på ett tydligare sätt än i tidigare tillämpade modeller från andra stift. Det har skett genom att frågeformulär placerats ut i vissa av kyrkorna där besökare kunnat svara på hur de upplever och använder kyrkomiljön. Intervjuer har även gjorts med företrädare för pastorat och församling.

Visby stifts kyrkor

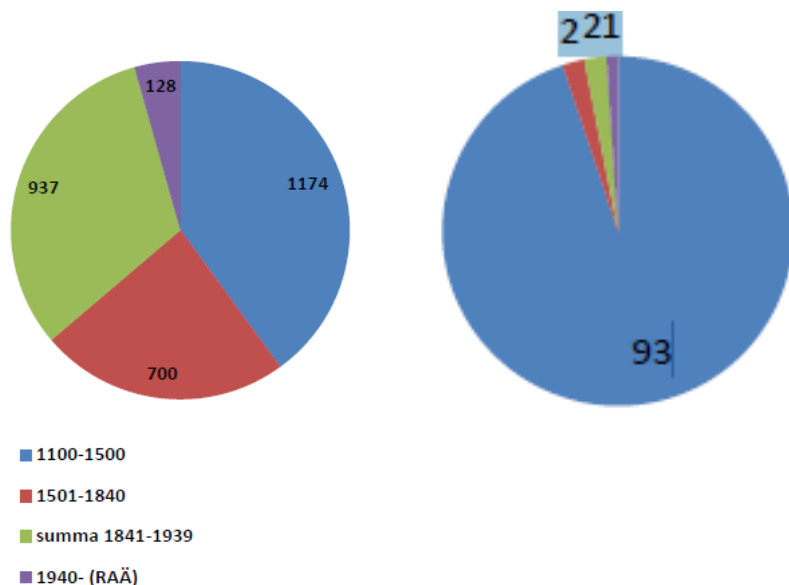
Inom Visby stift finns, förutom domkyrkan, 91 medeltida sockenkyrkor som är i bruk och tillhör Svenska kyrkan. Därtill finns ett par mindre och yngre kyrkobyggnader, såsom Hallshuk och Gnisvärd kapell, byggda som fiskarkapell, den som metodistkapell byggda Hamnkyrkan i Klinte och den moderna Visborgs kyrkan, byggd som distriktskyrka i Visbys yttre stadsdelar.

Alla Visby stifts medeltida kyrkobyggnader är uppförda och ombyggda under en kort och intensiv byggnadsperiod som varade från 1100-talet fram till omkring 1350. Detta möjliggjordes av den omfattande handel Gotland haft under flera hundra år i Östersjöregionen. Efter 1350 skedde en kraftig nedgång i den gotländska ekonomin vilket ledde till att kyrkobyggnandet helt avstannade på landsbygden och i Visby under 1400-talet. En ekonomisk nedgångsperiod och reformationstidens reduktion av kyrkans tillgångar under 1500-talet gjorde att flera kyrkor i Visby och tre sockenkyrkor på landsbygden och några kapell övergavs, i dag ruiner, flitigt använda för friluftsgudstjänster.

Efter en viss ekonomisk återhämtning under 1600-talet gjordes insatser för kyrkobyggnandet. Tak och tornhuvar sågs över, inredningen förnyades och några fiskelägen försågs med kapell. 1800-talet, som på fastlandet innebar att små medeltida kyrkor revs och ersattes av större, begränsades på Gotland till några ombyggnader samt att många kyrkor fick sakristia och större fönster. Under 1800-talets slut och början av 1900-talet drog en ny våg av kyrkobyggnande över ön för frikyrkliga församlingar eller inomkyrkliga föreningar, antingen byggda som små missionshus i trä och med vissa kyrkliga drag, merparten sålda och ombyggda till andra ändamål, eller också som stora murade kyrkor inne i Visby. Det kom att dröja fram till omkring 1960 innan några nya kyrkor byggdes i Svenska kyrkans regi på Gotland. På 1980-talet och senare tillkom kyrkor för andra samfund, som den första katolska kyrkan efter medeltiden och nya frikyrkor.

De gotländska medeltida kyrkorna har som helhet förändrats ytterst lite sedan medeltiden. I huvudsak är det interiören som förändrats. Under 1600-talet tillkom predikstolar, fast bänkinredning som ännu ofta är bevarad, altarpussatser i sandsten eller trä, allt i senrenässans eller barockstil. Under 1700-talet insattes nummertavlor och inte sällan en vägg för att avbalka kyrkans västra del till sädesmagasin. Väggarnas kalkmålningar kunde ersättas av ett nytt måleri anpassat till tidens anda. 1700-talets slut och 1800-talet innebar ofta läktarbyggen, orglar och att

hela rummet kalkades vitt samt att nya fönster togs upp för att släppa in mer ljus enligt nyklassicismens ideal. 1900-talet har präglats av restaureringar, som innebar en förnyelse med inriktning på äldre konst och att pedagogiskt visa kyrkorummet ur dess olika sidor. Medeltida kalkmålningar frilades liksom 1700-talsinredningens rika färgsättning, dolda av senare övermålning. Medeltida skulptur lyftes ned från vinden och ställdes åter upp i kyrkorummet. Läktare och magasinsväggar har rivits. Vår tid har inneburit att ytor och material konserverats men också att med olika medel skapa naturliga platser för förvaring som följd av vidgade krav på kyrkorummet och dess användning.

Figuren till vänster beskriver byggnadsperioden för kyrkor i riket, figuren till höger visar Visby stift. Blått avser bevarade medeltida kyrkor.

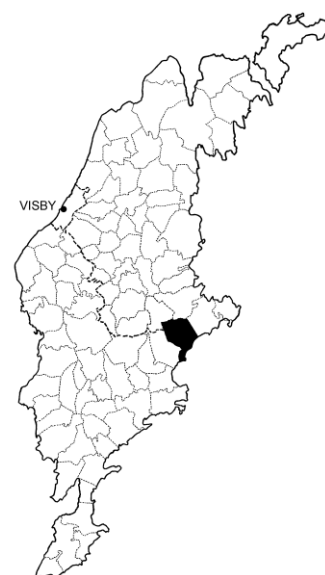
Omgivningar

Ardre socken

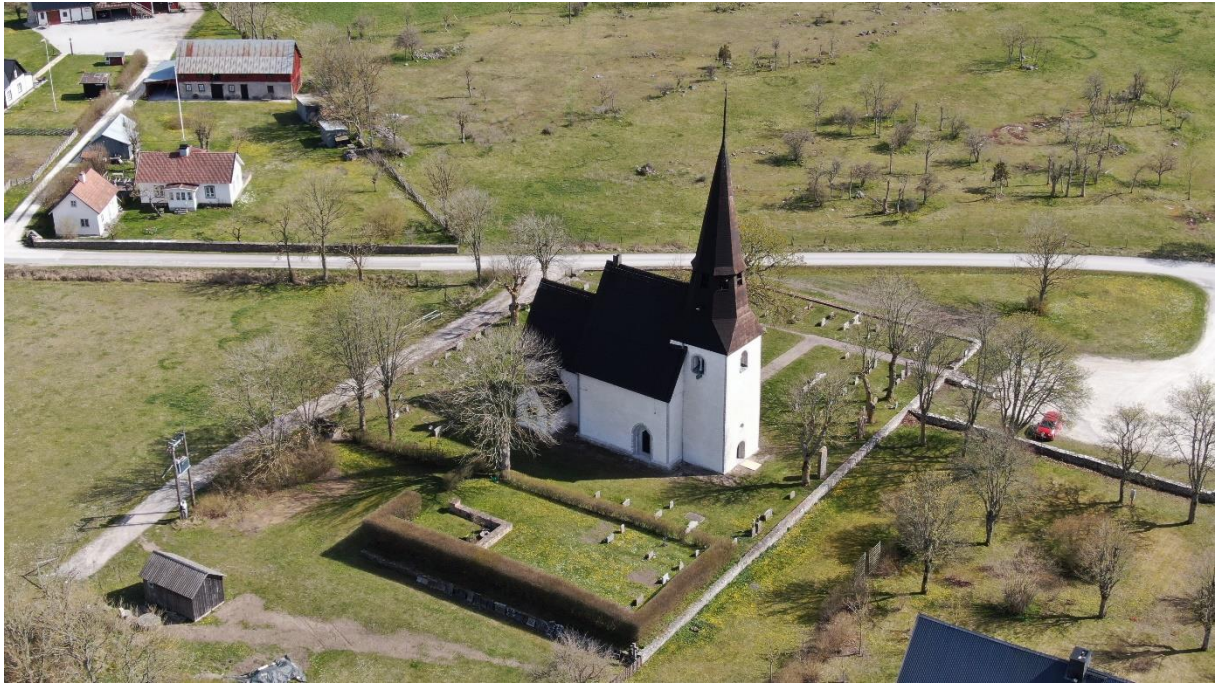
Ardre kyrka ingår i Fardhem-Garde pastorat. Den är belägen mellersta Gotland, ca 45 km från Visby. År 2021 var antalet invånare 318 personer.

Kyrkomiljön

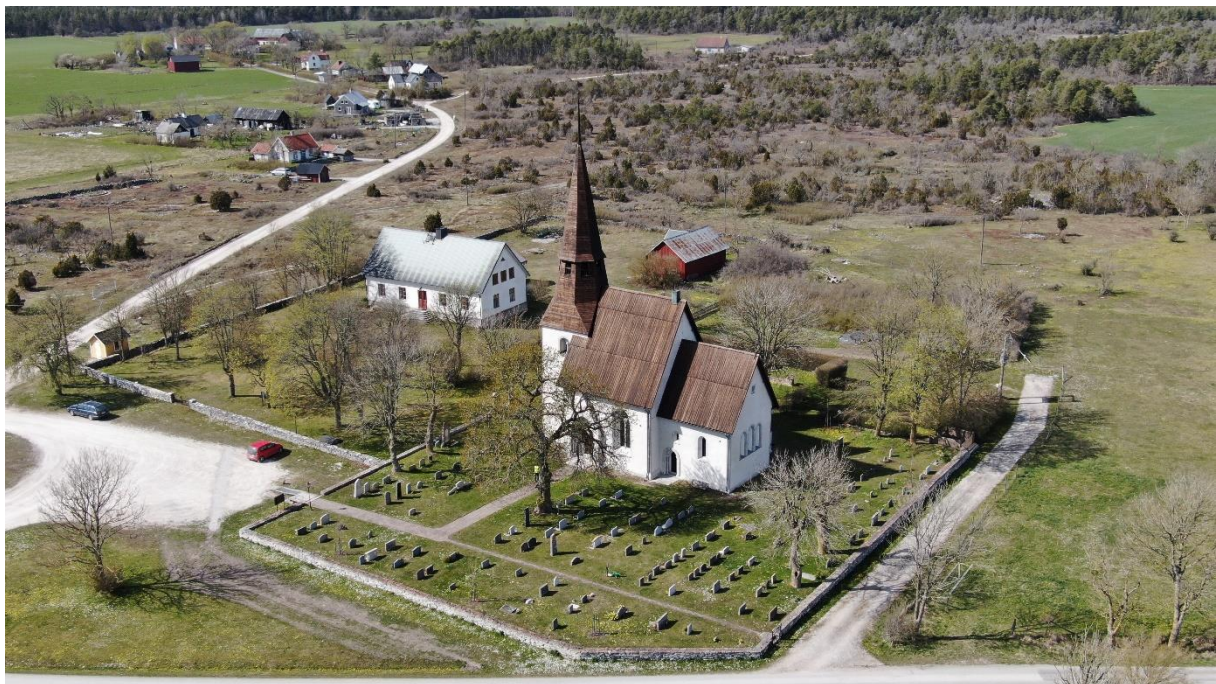
Ardre kyrka och kyrkogård är belägna i ett öppet landskap och på visst avstånd från övrig bebyggelse. I sydväst ligger en parkeringsplats och i väster den tidigare skoltomten. I norr och öster gränsar kyrkogården mot det öppna odlingslandskapet och i söder mot bygdevägen till Bringsarve grannlag och Torsburgen. Sydväst om kyrkan, ca 500 m bort, finns lämningar efter en medeltida stenbyggnad. Det är möjligt att det har varit en kastal.

Ardre kyrka och kyrkogård med omgivningar fotograferade från söder 2022. Foto Pär Malmros Visby stift.

Ardre kyrka och kyrkogård fotograferade ovan, från nordväst 2022. Foto Pär Malmros Visby stift.

Ardre kyrka och kyrkogård fotograferade från ovan från sydost 2022. Foto Pär Malmros Visby stift.

Ardre kyrka och kyrkogård med ruinlämningar till vänster om korsningen fotograferade 2022. Foto Pär Malmros Visby stift.

Ruinlämningar efter en eventuell kastal. Foto ES 2022.

Ardrestenen, en bildstensreplik söder om Ardre kyrkogård. Bildsten med runinskrift från 800-talet, påträffad tillsammans med kistformat gravmonument från omkring 1000 och flera andra bildstenar och runstenar 1900-02 i kyrkans golv och överlämnade till Statens Historiska Museum. Foto JL 2022.

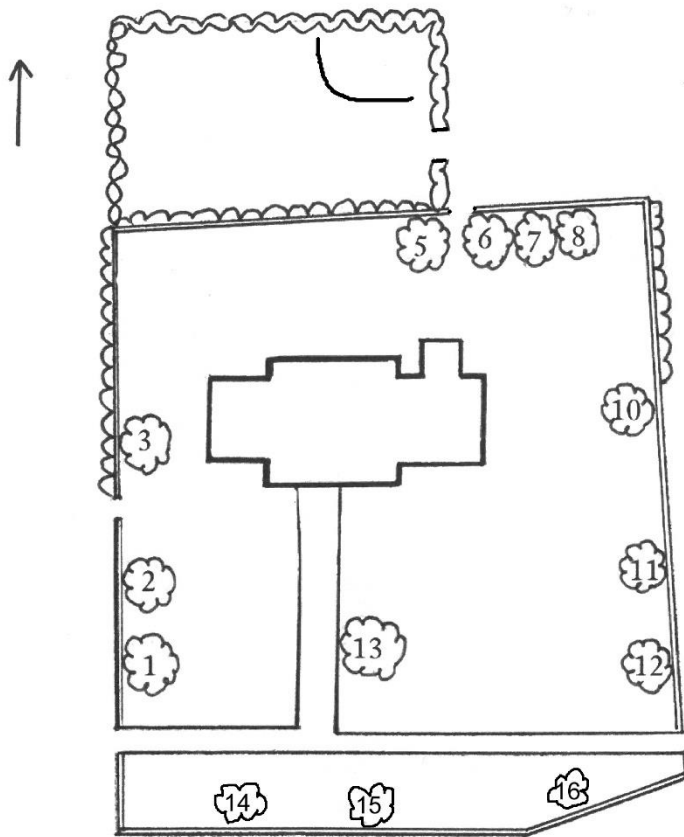
Kyrkogården

Kyrkogårdens huvuddrag

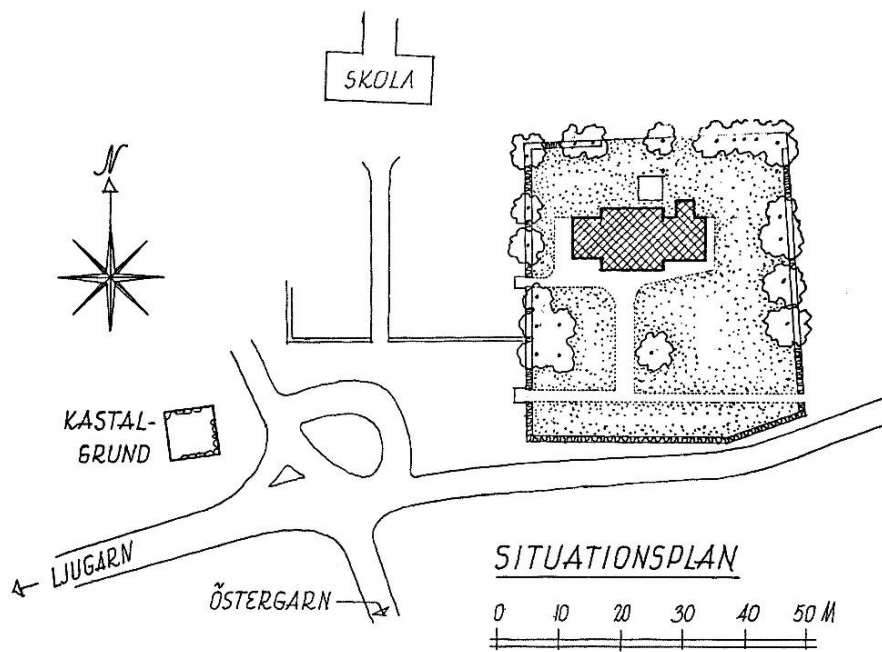
Ardre kyrkogård tillhör gotlands mindre kyrkogårdar. Den utvidgades något mot söder i mitten av 1900-talet. Kyrkogården omges av en låg terrassmur och en gles trädkrans. Söder om kyrkan växer en äldre kastanj. Vid ingången i väster finns en äldre färäst (järngaller) bevarad. Norr om kyrkan finns ett upphöjt område, avgränsat av en ligusterhäck med en askgravlund.

Ardre kyrka och kyrkogård fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Situationsplan över Ardre kyrkogård upprättad 2009, reviderad 2022. Gotlands Museum.

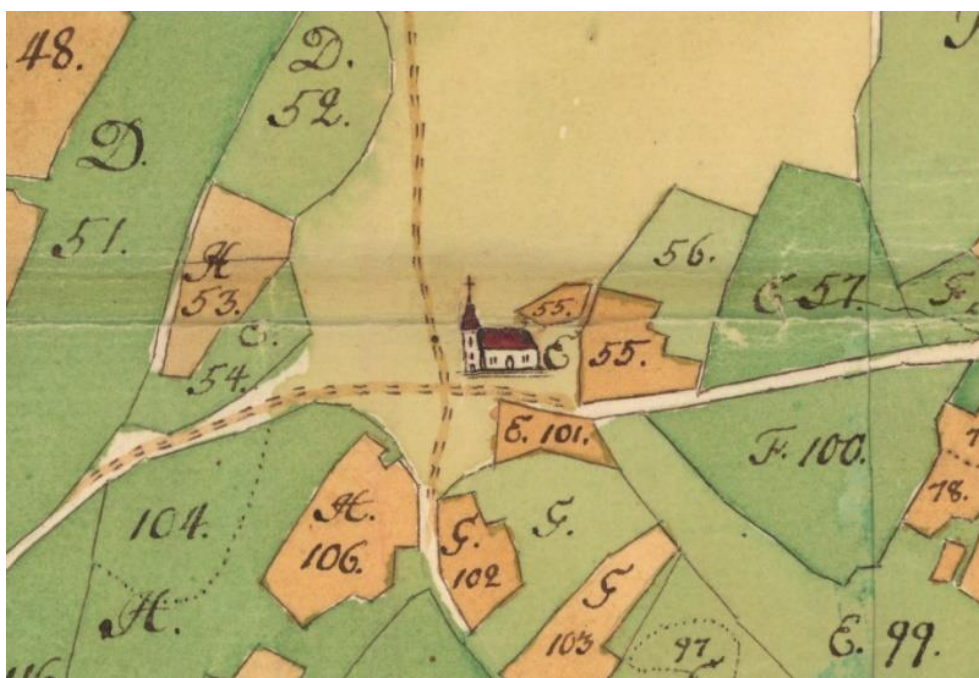

Situationsplan över Ardre kyrka upprättad 1961. Ur Sveriges kyrkor 1963.

Historik

Skattläggningskartan från 1753 visar att det finns spridda åkermarker söder om kyrkan och ängs- och betesmarker i väster, söder och öster. I norr ligger kalkberggrunden ytlig och marken är mager med framför allt impediment. På laga skiftes karta från 1880 syns kyrkogårdens storlek innan utvidgningarna. Nordväst om kyrkan ligger skolhuset.

Muren byggdes troligen på 1800-talet, den ersatte ett förfallet träplank. I slutet av 1800-talet var muren nedtagen till en lägre terrassmur med en häck. Kyrkogården omgavs av en trädkrans med hamlade träd. Färist (järngaller) lades 1900-1902 vid ingången över diket utanför västra kyrkogårdsmuren. Tidigare var huvudingången placerad mitt för huvudportalen.

Skattläggningskarta
1753.

Laga skiftes karta
1880.

Ardre kyrkogård
fotograferad från sydost
1961. Foto Erland
Lagerlöf, ATA.

Ardre kyrkogård fotograferad
från sydväst före
utvidgningen. Foto J. W
Hammer 1908, ATA

Nulägesbeskrivning

Kyrkogården har i det närmaste en kvadratisk utformning. Den utvidgades mot söder under 1900-talet, möjligen omkring 1900 med ca 15 m, och senare mot norr där det intill den norra muren har skapats nya begravningsplatser och en askgravlund genom påfyllning av jord. Området omges av en ligusterhäck. Askgravlundens omges av en kallmurad mur.

Kyrkogården omges av låga kallmurade kalkstensmurar. I norr finns en häck av liguster. Den yngre delen i söder omges i norr och väster av kalkstensmurar, delvis lagda i bruk, ca 60 cm höga.

Huvudentrén i sydöstra hörnet utgörs av en färäst av järn och trä. I sydöstra hörnet finns en öppning försedd med en kort trappa och en järngrind på stolpar (järngrinden för tillfället borttagen). Från sydvästra till sydöstra ingången löper en smal rak gång, belagd med cementplattor. Från gången löper en bred gång belagd med cementplattor fram till kyrkans huvudentré. Tidigare låg kyrkogårdens ingång, söder om kyrkan. På kyrkogården finns två belysningsstolpar av olika utförande.

Kyrkogården omges av en trädkrans bestående av äldre hamlad ask (nr 1-3, 5, 11-12) och äldre hamlad skogslönn (nr 7-8), yngre naverlönn (14-16). Träd nr 6 och 10 är nyplanterade. Vid den södra ingången växer en solitär hästkastanj (nr 13). Den södra delen av kyrkogården avgränsas av en häck. Utanför den västra kyrkogårdsmuren finns en trädrad med sex äldre hamlade tysklönnar.

Ardre kyrkogård fotograferad från ovan 2022. Foto Pär Malmros Visby stift.

Ardre kyrka fotograferad från sydost. Närmast den östra ingången och kyrkogårdsmuren. Kyrkogården omges av en låg kallmurad kalkstensmur samt kvarstående äldre träd av en tidigare trädkrans. Foto ES 2022.

Den norra delen av kyrkogården avgränsas av en häck mot den utvidgade upphöjda delen i norr, tillkommen under senare tid. Foto ES 2022.

Den västra kyrkogårdsmuren. Foto ES 2022.

Den södra delen av kyrkogården tillkommen i mitten av 1900-talet, före 1961 omgärdas av en låg kallmurad kalkstensmur. Foto ES 2022.

Den västra ingången med en bevarad färäst och järnräcken. Foto ES 2022.

Den östra ingången med en trappa med ett par trappsteg, flankerad av järnstolpar. Mellan den västra och östra ingången finns en smal gång belagd med cementplattor. Foto från öster, ES 2022.

På kyrkogården finns en huvudgång som leder fram till södra långhusportalen. Gången är belagd med cementplattor. Foto ES 2022.

Den södra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Centralt växer en gammal hästkastanj. Foto ES 2022.

Den sydöstra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Äldre och yngre gravvårdar finns blandade framför allt söder om kyrkan. Foto ES 2022.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Den västra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2022.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från söder. Foto ES 2022.

Den östra delen av kyrkogården fotograferad från norr. Foto ES 2022.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från väster. Foto ES 2022.

Den norra delen av kyrkogården fotograferad från öster. Foto ES 2022.

Den yngre kyrkogården i norr som är upphöjd omges av en häck med liguster. Foto från öster, ES 2022.

På den yngre kyrkogården finns en askgravlund omgiven av en kallmurad stenmur. Foto från öster, ES 2022.

Exempel på utpekade kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar

Tidstypiska gravvårdar i sandsten från 1882 respektive 1891, gårdsanknutna. Utpekade som kulturhistoriskt värdefulla genom sin utformning och ålder. Foto ES 2022.

Gravvård utpekad som kulturhistoriskt värdefull. Tidstypisk gravvård från 1917 i kalksten med personhistoriskt intresse. Foto ES 2022.

Gravvård utpekad som kulturhistoriskt värdefull. Tidstypisk gravvård från 1911 i kalksten med personhistoriskt intresse, ”en av Gotlands dugligaste pärrkarlar”. Foto ES 2022.

Kyrkobyggnaden

Kyrkans huvuddrag

Aldre kyrka hör, jämte Västergarn, till Gotlands minsta sockenkyrkor. Talande i det sammanhanget är att kyrkan är mindre än vad den närbelägna ruinen Gunfuauns kapell har varit. Kanske kan kyrkans storlek också förklara tillkomsten av det gåtfulla kapellet. Det förmodas ha tillkommit för att nyttjas vid marknader på den intilliggande Kopungs klint. Kanske gjorde sockenkyrkans ringa storlek det nödvändigt för marknadsplatsen att bygga sitt eget kapell eftersom de handlande inte rymdes.

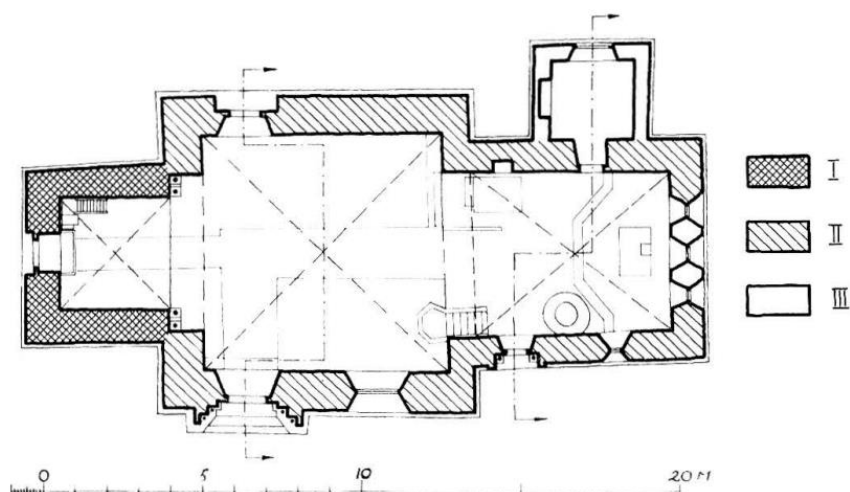
Trots att kyrkan är liten uppvisar den konst- och kulturhistoriska föremål av stor betydelse. Inlagda i ett äldre kyrkgolv påträffades 1900 några av de bildstenar och andra äldre monument som hör till landets mer uppmärksammade i sitt slag. Den så kallade Ardrestenarna, bildstenar från 700-1100-talet, sedan 1900-talets första år i Historiska museet i Stockholm och varav den mest kända även finns som en kopia, rest 1999 vid Aldre bygdegård, förekommer som illustration i flera översiktliga skildringar av landets äldre historia. Även har korportalens relativt enkla kapitäl uppmärksammats som ett fåtal exempel på öns äldre stenhuggarkonst, före den förfining som inträdde under 1200-talet. Korfönstren visar bevarade rutor från kyrkans förmodade skrud av medeltida glasmålningar. Retablet, krucifixet och madonnabilden utgör medeltida inventarier av inte obetydlig kvalitet. Den omfattande restaureringen 1900-02 visar på en betydande ekonomisk investering med för sin tid höga ambitioner. Bland de restaureringar av medeltida kyrkor som skedde i Sverige vid sekelskiftet 1900 utmärks Aldre, liksom Dalhem, av ett rikt figurativt bildprogram medan övriga kyrkors nya dekor inskränkte sig till dekorativa mönster, vilket var enklare och billigare att utföra. I Aldre har även mindre synliga delar, som ringkammarens murar, försetts med målningar av gammaltestamentliga profeter.

Exteriör från sydöst. Foto JL 2022.

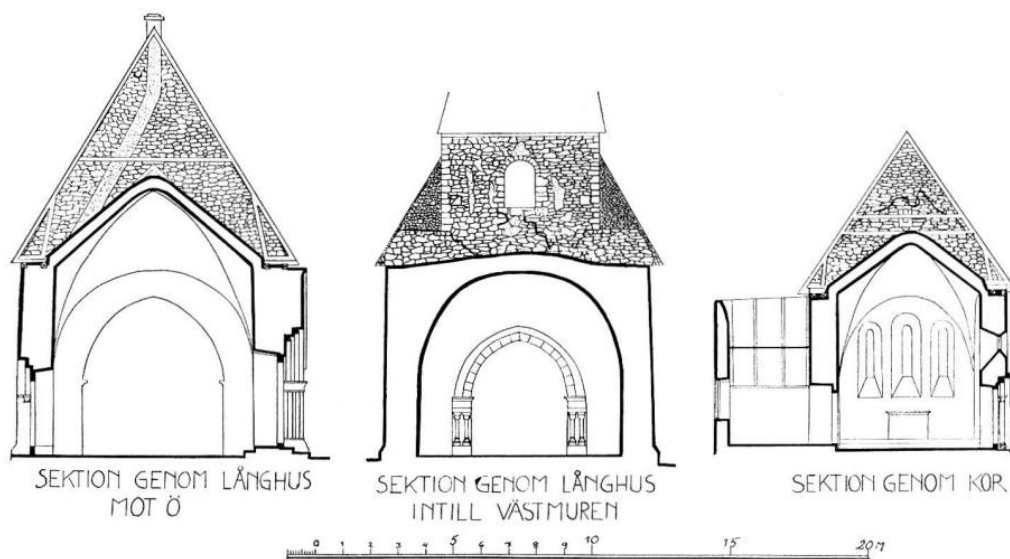
Exteriör från sydväst. Foto JL 2022.

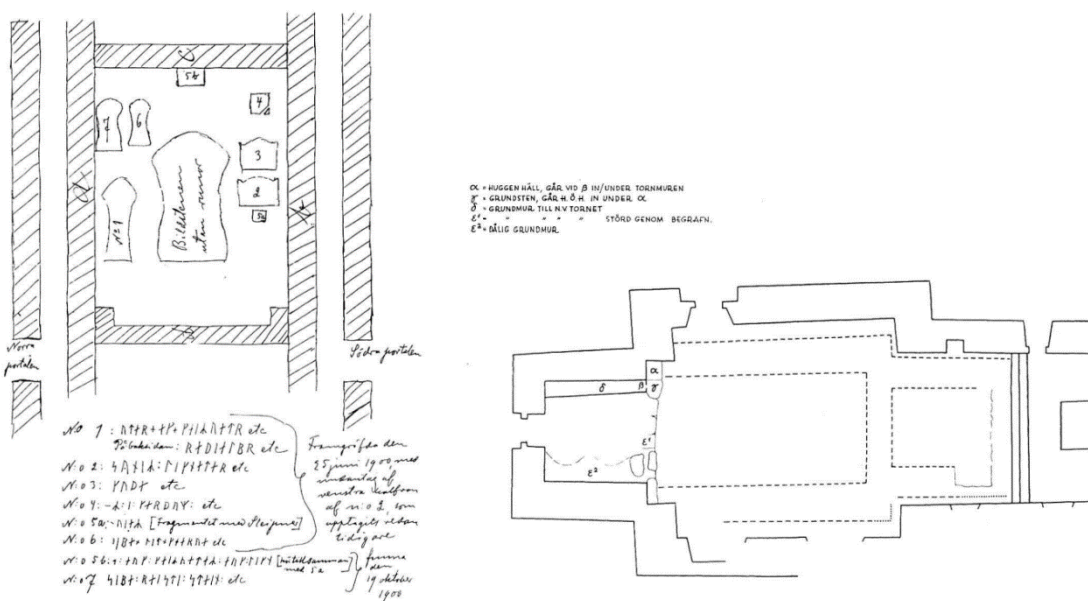
Plan. Uppmätningar Bo Lindwall 1941, efter Sveriges Kyrkor volym 97, Gotland band IV:5 (1965). Period I avser tornet från sent 1100-tal eller tidigt 1200-tal, byggt vid ett äldre långhus med kor, sannolikt från 1100-talet med mycket små mått och varav ett murparti återstår i tornets östra mur. Period II markerar kor och långhus från 1200-talets slut, varav koret sannolikt påbörjades först. (Murpartiet mellan östfönstren hör till samma period.) Period III avser sakristian, sakristian med murar från 1801. Vid restaureringar 1981 och 2020-21 skedde vissa ommöbleringar och orgeln står nu i kyrkans västra del där bänkar har avlägsnats.

Längdsektion mot söder samt tvärsektion av tornet mot öster med resterna av den äldre långhusgavelns röste inritat. Uppmätningar Bo Lindwall 1941, efter Sveriges Kyrkor volym 97, Gotland band IV:5 (1965).

Tvårsnitt genom långhuset mot öster och väster samt genom kor och sakristia mot öster. Uppmätningar Bo Lindwall 1941, efter Sveriges Kyrkor volym 97, Gotland band IV:5 (1965).

Schematisk skiss över de funna bildstenarna. Till höger plan över påträffade murar spår av den äldre kyrkan. Ritningar av Hugo Pipping 1900 och troligen Emil Eckhoff 1900. Efter Sveriges Kyrkor volym 97, Gotland IV:5 (1963).

Byggnadshistorik

Kyrkan består av ett kor och långhus från 1200-talets senare del, ett torn från omkring 1200 och en sakristia på korets norra sida från 1801, ombyggd 1900-02. Tornet, med sina låga murar, kvarstår från en äldre kyrkobyggnad. Även om kyrkan är liten är det inte den första stenkyrkan på platsen. Under golvet påträffades 1900-02 rester av grunden till en äldre stenkyrka, sannolikt från 1100-talets slut, vars gavelröste finns kvar, inbakat i tornets östmur och synligt från tornets första övervåning. Kvar från denna kyrka finns även korportalen och det lilla fönstret ovanför, vilka sannolikt överflyttats från den gamla kyrkan. Rimligen gäller detta även rundfönstret ovanför tornportalen, vars placering inte stämmer med tornets ursprungliga våningsindelning och vars huggna omfattningsstenar har en utåtbuktande form, vilket talar för att det suttit i en absid. Rundfönster förekommer i några kyrkors absider. Fynden av bildstenarna kan tala för en lång kultplatskontinuitet. Det är därför inte osannolikt att det funnits en träkyrka innan den äldre stenkyrkan byggdes, men inga spår av en sådan har noterats.

Omkring 1200 byggdes det nuvarande tornet i väster. Trots dess små mått torde det ha varit stort invid den äldre kyrkan och gavs sannolik samma bredd som det äldre långhuset. De små ljusgluggarna på södra sidan visar att tornet haft en annan våningsindelning än nu. Den nedersta gluggen synes ha lett in till tornets bottenvåning, eftersom bottenvåningen annars måste ha varit låg och gluggen suttit nära golvet i nästa våning. Möjligen fanns gluggen kvar in i sen tid. Den var igenmurad vid Carl Georg Brunius besök 1863, men synlig inifrån. Äldre foton av kyrkan visar att yttersmygen var synlig utifrån ännu på 1890-talet. Att som ljusinsläpp till tornets bottenvåning ha en enkel smal glugg, kanske utan glas, hör inte till det vanliga. Å andra sidan har alla tre gluggarna huggen omfattning med skrånande sidor, vilket är ovanligt rikt för ljusgluggar till tornets övervåning. Det nuvarande valvet tillkom troligen i samband med långhusbygget. Strax ovanför nuvarande valvet sitter nästa ljusglugg och över det rester av ett bjälklag som togs bort för att ge plats för valvet. Tornbågen fick sin nuvarande form 1900-02. Brunius, som såg bågen före dess, anger att den var vidgad. Han förmodar att den tidigare varit smalare och att en murtrappa kan ha ingått i den rivna delen. Dock har många kyrktorn från 1200-talets början en fullbred öppning mot långhuset och att en murtrappa skulle rymts där är osannolikt. Mer rimligt vore att murtrappa varit inrymd i en sidomur som sedan tunnats ut och fyllts igen, en dock vanskelig operation. Ett visst stöd för något sådant ges dock genom en undermur innanför tornets norra mur som frilades 1900-02 och åter 2021 och nu går att beskåda genom en lucka i golvet. Muren, som tydligen saknas på södra sidan, kan tolkas på olika sätt: som resterna av ett tidigare och mindre torn, som en väl tilltagen sula under nordmuren, som en rest av att tornmuren varit bredare, som en förberedelse för en bredare men inte genomförd tornmur eller som en förberedelse för ett planerat men smalare torn. Ett skäl till att göra den ena sidomuren bredare är att den skulle inrymma en murtrappa. Sannolikt var tanken att slå ett tunnvalv över rummet, vilket kunde motivera en murtrappa, men om tornets bottenvåning täcktes av ett trävalv vore en stege enklare. Några spår av ett bortbrutet valv saknas och det är mera sannolikt att rummet täcktes av träinnertak, för vilket en stege räcker. Det kan också vara skälet till att rummet senare fick ett valv, nu högre upp men med stege upp genom valvet, en säkerligen ursprunglig lösning eftersom murtrappa saknades.

Strax före 1200-talets mitt, således endast några årtionden efter att den äldre stenkyrkan kompletterades med torn, inleddes en fullständig förnyelse av kyrkan. De tillkom troligen i ett sammanhang, men korets murar förefaller ha rests innan långhuset byggdes. För detta talar att sockeln skiljer sig åt och att sprickor som uppstått mellan korets murar och triumfbågmuren

tyder på ett inte fullt genomfört förband. Samtidigt innehåller just koret flera delar från den gamla kyrkan, som socklarna, portalen och fönstret, vilket visar att den äldre kyrkan redan höll på att rivas och då inte bara koret att döma av de många sockelstenarna. Ett vanligt förfarande på Gotland har annars varit att det nya koret byggs färdigt intill det äldre långhuset eller att hela den nya kyrkan byggs runt om den gamla som får stå kvar så länge som möjligt. Kanske gjorde kyrkans måttliga storlek att logistiken gick att lösa och att koret rätt snabbt kom under tak och kunde börja användas medan bygget fortsatte med triumfbågsmuren och det nya långhuset. I koret och långhuset är det endast östfönstergruppen som visar ursprunglig form. Formerna i övriga fönster samt portalerna är antingen äldre eller yngre. Korportalen och det lilla fönstret kommer som sagt från den gamla kyrkan medan det andra sydfönstret togs upp efter medeltiden och fick nuvarande form år 1900-02. Långhusets sydfasad såg helt annorlunda ut och dess öppningar är yngre. På Lars Cedergrens exteriörbild från 1853 syns troligen det ursprungliga långhusfönstret, en långsmal öppning med ett krön som enligt teckningen var rundbågigt, men inte osannolikt hade en svagt antydd spetsbåge, lik östfönstren. Som sydportal fungerade den nuvarande nordportalen, vars omgivande murverk visade att den var insatt i efterhand. Troligen var dess övertäckning mindre spetsig än nu och på tympanonstenen går det att utläsa en närmast rundbågig avslutning uppåt.

Troligen var det i samband med kor- och långhusbygget som tornets bottenvåning förändrades. Tornbågen breddades, dock inte till nuvarande utseende från 1900-02, men till den utvidgade och tillspetsade form som Brunius beskrev 1863. Valvet över ringkammaren tillkom liksom det lilla runda, tidigare absidfönstret. Möjligen sänktes tornportalens låga yttre omfattning för att ge plats åt fönstret. Nu eller senare sattes gluggen mot söder igen. Planerna för tornet torde antingen ha varit att det skulle rivas och ersättas av ett större eller att det senare skulle höjas i proportion med det nya långhustaket. Att tornet fick ett nytt valv kan tala för att man avsåg att behålla och förhöja det. Emellertid är det så litet att ett nytt torn inte hade blivit kostsamt vid jämförelse med vad andra kyrkor försågs med. Valvet och den vidgade tornbågen kan ha varit ett sätt att ge det nya kyrkorummet en visserligen provisorisk men pryddig avslutning åt väster, istället för att låta det behålla en liten tornbåge och ett lågt innertak av trä. Ett valv gav bättre brandskydd och dess små mått innebar ingen större extra arbetsinsats. Valvet kan också ha tillkommit något senare, då man insett att något nytt torn inte skulle komma till stånd, men det återanvända absidfönstret talar mera för att det var i samband med kor- och långhusbygget.

Några årtionden senare, under 1200-talets senare del, moderniserades sydfasaden. Sannolikt ansågs den gamla sydportalen för oansenlig och i dess ställe insattes en stor och reslig flersprångig portal med vimperg. Dess väl tilltagna mått framgår inte bara av att den nästan sträcker sig till takfoten och upptar en stor del av långhusets fasadyta, utan även av att dess yttre omfattning längst in har råa ytor och visar att portalen är måttsatt för en tjockare mur, lämplig för en större kyrka. Före 1900-02 var vimpergen något lägre, men om höjningen till en spetsigare form var en fri rekonstruktion eller byggde på spår i murverket går inte att säga. Den gamla sydportalen togs ner och återinsattes på långhusets norra sida, som med ett moderniserat och delvis nyhugget tydligt spetsbågigt krön.

På 1300-talet anskaffades retablett, vars höjd är vald för att inte skymma östfönstrens glas-
målningar. Sannolikt tillkom även dessa under 1300-talet. Av de bevarade medeltida har två daterats till seklets början och en till seklets slut. Antingen har en av dem förnyats, eller så har man anskaffat glasmålningarna efter hand. Under medeltidens senare del försågs långhusets norra mur med en passionsfris, målad vid 1400-talets mitt på norra långhusmuren. Möjligen tillkom nu

också några av de storfiguriga målningarna som utgjorde föregångare till de nuvarande, fritt utformade efter de äldre. Omkring 1500 anskaffades Madonnabilden. Troligen på 1500-talet tillkom de valvmålningar i koret som dokumenterades före ommålning 1900-02.

Under 1600-talets första hälft anskaffades predikstolen. I omgångar senare under 1600-talet försågs kyrkan med bänkinredning. En bänk, kanske använd som skriftestol eller prästbänk, det vill säga en biktstol av det slag som var vanlig i de danska landskapen, syns på foto före 1900-02 liksom en korbänk. Långhusets bänkinredning förefaller ha varit av 1600-talstyp, något mer ålderdomliga på södra sidan med förhöjda gavelrösten, men mer dekorativt skurna på nordsidan. Vid en reparation av valvsprickor 1719 vitkalkades kyrkorummet, varigenom det måste blivit betydligt ljusare. Läktare tillkom både i norr, söder och väster under 1700-talet, för att ge mer plats i det lilla kyrkorummet. På korets södra sida upptogs 1783 ett enkelt rektangulärt fönster, synligt på äldre foton. Brandspår som iakttagits på baksidan av retablett har antagits ligga till grund för dess restaurering på 1700-talet. Eldsvådan har inte spridit sig, men kan ha motiverat en inre upprusning, till exempel vitkalkningen 1719.

År 1801 byggdes sakristian på korets norra sida, ursprungligen med pulpettak, sluttande mot norr. En inre renovering av kyrkorummet genomfördes, varvid medeltida kalkmålningar påträffades, men åter överputsades. Sannolikt var det nu som bågar markerades med kvaderstensmålning och valvstrålarnas linjer framhävdes, på det sätt som framgår av äldre interiörbilder före 1900-02. Ett på annat äldre foto synligt målat årtal 1824 i sydportalen tyder på yttre en reparation detta år. Ett blixtnedslag 1833 framtvängde en nybyggnad av hela eller delar av tornhuvén. I samband med den stora nya altartavlans tillkomst 1839 skymdes det mellersta östfönstret. Tack vare det är tre av det mellersta fönstrets fyra medeltida glasmålningar ännu i behåll, medan sidofönstren ersattes av klarglas som gav mer ljus. Att antikvitetsintresset för gotländska glasmålningar började vakna vid denna tid talar för att de möjligen inte förstördes utan såldes och teoretiskt sett till några delar ännu kan vara bevarade. År 1861 förstörades långhusfönstret till sin nuvarande storlek, men utan masverk och med enkel, putsad omfattning. Vid okänt tillfälle på 1800-talet insattes järnstag tvärs över kor och långhus med synliga yttre ankarslutar.

Under 1800-talets slut var kyrkan i dåligt skick, att döma av bevarade foto. Putsen var skadad och lagningar sedan åtminstone 1700-talet var synliga. Tornhuvén lutade märkbart åt öster. Inredningen avspeglade att den tillkommit under olika tider och bänkinredningens ojämnheter följde golvet och trägolvet sättningar. När kyrkan restaurerades år 1900-02 blev reparationsarbetena genomgripande och ambitionerna på den arkitektoniska och konstnärliga kvaliteten i de nya tilläggen sattes med tidens mått ovanligt högt. Arkitekten Axel Herman Hägg var född och uppväxt på Katthamra i Östergarn och utbildad till arkitekt i England. Inflytande från den engelska nygotiken präglar därför hans restaureringar av Visby domkyrka och Dalhems kyrka, båda påbörjade före 1900. Det går även att läsa ut ett intresse för olika tiders bidrag, som att man bibehöll predikstolen och tog upp några av dess dekorativa bårder i den annars nygotiskt präglade bänkinredningen.

Yttertakens och tornhuvéns konstruktioner nybyggdes till stor del, varvid tornhuvén fick en något mindre dramatisk resning och korets takvinkel höjdes till den ursprungliga, som hade lämnat spår på långhusets östgavel. All utvändig puts avlägsnades och murarna fogströks med cement. Det frilagda murverket var ett sätt att låta naturstenen berika fasaderna utan att döljas av täckande puts, även om putsränder kring hörn och omfattningar visade att kyrkan varit tänkt att putsas. Det var ett sökande efter en känsla av ursprunglighet, en i tiden vanlig strävan efter ”äkta”

material och en inspiration från den karaktär som präglade äldre engelska landskyrkor, som dels låg den i England verksamma arkitekten nära, dels hade tagits upp inom den uppmärksammade samtida internationella kyrkoarkitekturen hos till exempel H. H. Richardson i USA. Sakristian, som spritputsades, höjdes och fick sadeltak. På alla takfall lades spån, även på tornhuven. Spåntaken band samman kyrkans delar, som tidigare haft olika takmaterial, och var även ett takmaterial som låg i linje med det arkitekturuttryck som präglade de oputsade fasaderna. Långhusfönstret, det fyrkantiga korfönstret i söder samt sakristians fönster mot norr ersattes av nuvarande fönster med spetsbågig form och murad omfattning, i långhuset med mittpost och masverk. För att ytterligare öka ljusinsläppet skapades ett fönster i nordportalens övre del och ett glasat vindfång sattes innanför tornportalen. I kyrkorummet revs läktarna och all inredning förnyades utom predikstolen, altarbordet och dopfunten. Tornbågen murades om till en mer renodlad form och med dekorativa kolonnetter, sannolikt också med en förstärkt murbåge. Östfönstren frilades och de medeltida glasmålningar kompletterades med nya i de övriga fönstren, utförda av Carl Wilhelm Pettersson, som var den konstnär som efter förlagor av Axel Herman Hägg utförde kalkmålningarna. Golven lades om, varvid påträffades ett flertal bildstenar, som överlämnades till Statens Historiska Museum, samt det äldre långhusets grundmurar. Äldre kalkmålningar från 1400- och 1500-talet frilades men ansågs för fragmentariska, varför nya gjordes, fritt återgivande motiven från de gamla samt i okänd utsträckning kompletterade med helt nya målningar. Triumfkrucifixet flyttades från norra korväggen till triumfbågen. En ny, enkel altarprydnad, ett kors på ett skrin, anskaffades, nu i sakristian. Genombruten altarring och öppen bänkinredning tillverkades. Korta bänkar placerades även i ringkammaren och bänkar ställdes bakom en skärm på korets norra sida. Kamin ställdes i långhusets nordöstra hörn, en skorstenstock bilades in i östra långhusmuren och en skorsten med korskrönt tak restes över taknocken. En orgel anskaffades, med nygotisk fasad ritad av Axel Herman Hägg. Efter förebild från engelsk kyrkoarkitektur och i anslutning till andra kyrkor ritade eller restaurerade av Hägg placerades orgeln i kyrkans östra del, i koret. Placeringen synes dock inte varit avsedd från början, åtminstone inte för ett större orgelverk, då den skymde delar av muralmålningarna. Att döma av äldre foton tillkom orgeln först strax efter restaureringen. Foton från olika år visar också att orgelns plats vid norra kormuren förskjutits åt väster och öster genom åren innan den 1980 flyttades till långhuset.

Senare förändringar under 1900-talet var att det medeltida retablett, som sedan 1800-talets senare del förvarats på Gotlands Fornsal, återbördades efter restaurering av Carl Wilhelm Pettersson 1923 till kyrkan och sattes på altaret. Pettersson skall också under 1920- och 30-talet gjort kompletterande arbeten på kalkmålningarna. År 1933 avlägsnades kaminen, ny värmeledning infördes från ett nedgrävt pannrum norr om långhuset och skorstenens form förenklades. En omfattande yttre restaurering genomfördes 1973-75 under ledning av Restaureringsteknik AB genom Ingmar Holmström. Kyrkans fasader putsades med avsikt att hindra den fukt som trängt in i murverket i tornet och med hänvisning till att puts varit den ursprungliga murbehandlingen. Putsen gavs en sandfärg och något ojämn yta av ett för öns kyrkor ovanligt slag. Spåntaken ersattes av faltak och tornpanel. Trots en ambition att behålla spån som takmaterial saknades möjlighet att i tid få fram kompletterande nya spån varför man valde brädbetäckning. Den kritik som tidigare under 1900-talet från några håll riktats mot den tidigare restaureringen hade vänt sig i en uppskattning av den, men byggnadstekniska skäl och frågan om den ursprungliga yttre karaktären var ledord för kyrkans nya yttre karaktär. Problem uppstod dock snart och det uppmärksammades i pressen att den nya putsen börjat ramla ner före den högtidliga återinvigningen.

Den yttre restaureringen följdes 1981 av en inre. Frågan hade då diskuterats länge. Under 1900-talets första hälft uttalades en vilja att avlägsna kyrkorummets tillägg från seklets början och kalkmålningarna skadades bland annat av undersökningar för att klarlägga i vilken mån äldre kalkmålningar fanns bevarade. Snart ändrades dock uppfattningen. Från åren fram till 1970 finns en serie restaureringsförslag av bland annat Karl-Erik Hjalmarsson, Olle Karth och Arne Philip, vilka utgick från att kyrkorummets karaktär skulle bevaras. En återkommande fråga att lösa gällde dock orgelns placering för att flytta den från koret, som upplevdes trångt vid bland annat begravningar. Övriga frågor gällde de fuktskadade målningarna i ringkammaren samt uppvärmningen. När restaureringen genomfördes skedde det efter förslag av arkitekt Birger Andersson. Orgeln flyttades till långhusets nordöstra hörn. När delar av ringkammaren putsades om avlägsnades några av kalkmålningarna och de återstående rekonstruerades delvis. Ny uppvärmningsanordning infördes och placerades på ringkammarens södra sida, där bänkarna avlägsnades. Kalkmålningarna rengjordes och konserverades.

En ny invändig och utvändig restaurering genomfördes 2020-21. Den yttre gestaltningen med fasadputs och faltak bibehölls men ytskikten förnyades till stora delar. Invändigt lades delar av golvet om och kalkmålningarna rengjordes. De mest betydande förändringarna var att orgeln flyttades till långhusets nordvästra del och att bänkinredningen i långhusets västra del samt i ringkammaren avlägsnades.

Exteriör från sydöst. Foto från 1800-talets slut. Foto i Gotlands Museum (GFF897_1).

Exteriör från sydväst på 1880-talet. Till vänster foto Alma Elisabeth Lundgren född Procopé, ca 1885-90, Gotlands Museums arkiv (GFF897_2). Till höger foto Olof Sörling 1889, ATA.

Exteriör från sydöst. Foto Olof Sörling 1889, ATA.

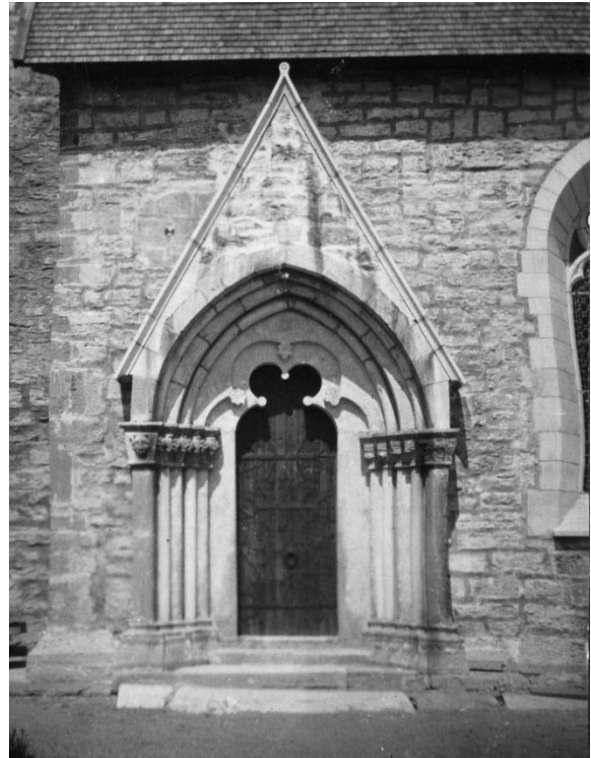
Detalj av foto av Olof Sörling 1889. En svag linje på långhusets östgavel antyder att koret tidigare haft en brantare taklutning, motsvarande den nuvarande, men att den sänkts, sannolikt när taket belades med tegel. Putsen kompletterad kring det utvidgade långhusfönstret och kring ankarslutarna.

Förstoring av foto av Olof Sörling 1889, ATA. Till vänster sydfasaden där spröjsverket i långhusets sydfönster framgår. Till höger tornhuvud som var spetsigare än den nuvarande och lutade åt öster.

Exteriör från sydväst efter restaureringen 1900-02. Foto J. W. Hamner 1908, ATA. Tornhuven är sänkt, kortaket höjt, två av fasadens fönster har ny form och omfattning, murverket har frilagts och alla tak täckts av spån.

Långhusets sydportal före och efter restaureringen 1900-02. Foto Olof Sörling 1889 samt Johnny Roosval ca 1910-20, ATA.

Exteriör från sydväst och sydöst efter restaureringen 1900-02. Foto Einar Erics 1916 respektive Ärland Noréen 1932, ATA.

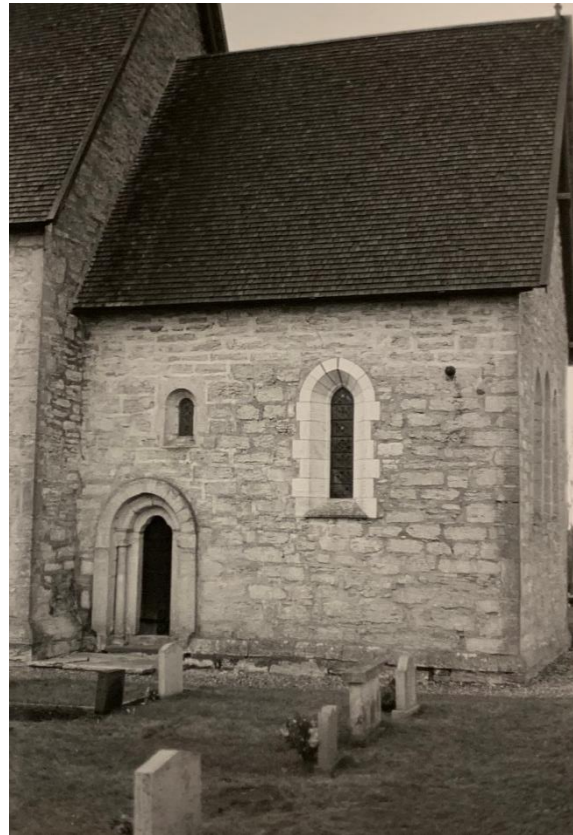
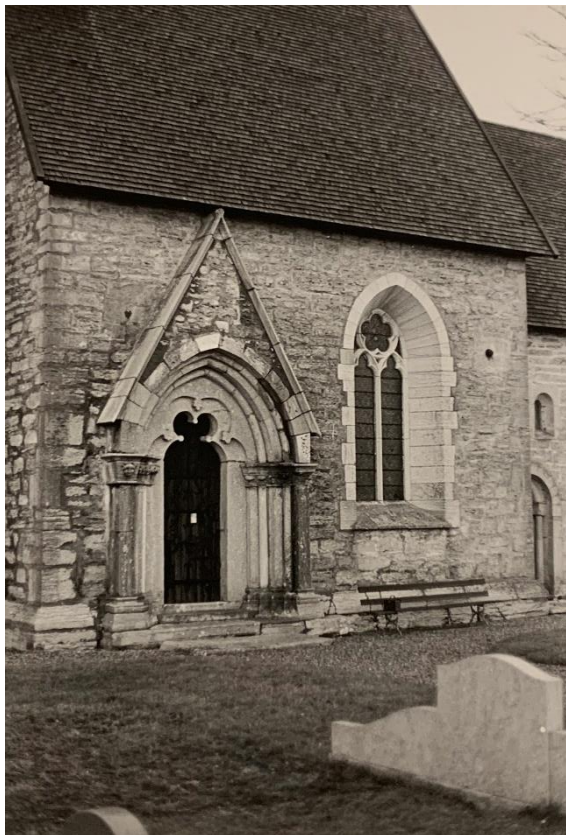
Exteriör från nordväst mellan restaureringarna 1900-02 och 1973-75 med ny skorsten från 1933. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

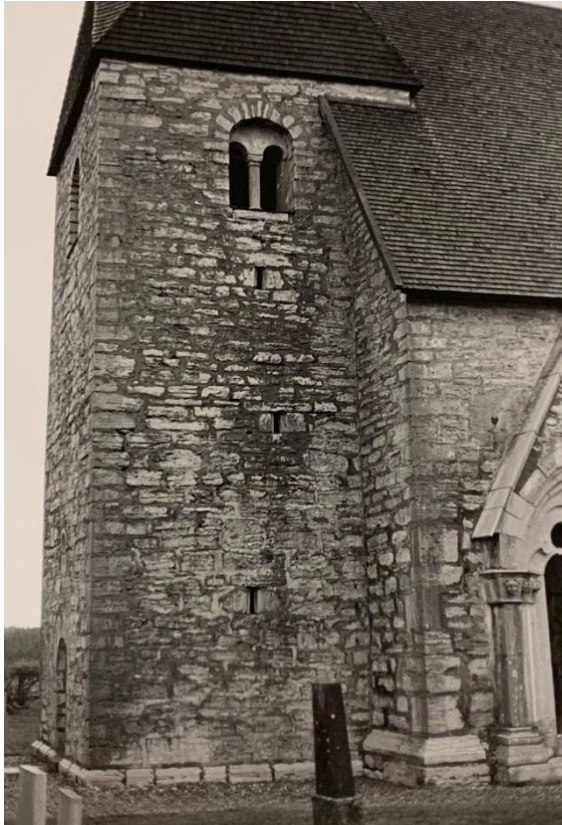
Exteriör från nordväst mellan restaureringarna 1900-02 och 1973-75. Foto Erland Lagerlöf 1961, ATA.

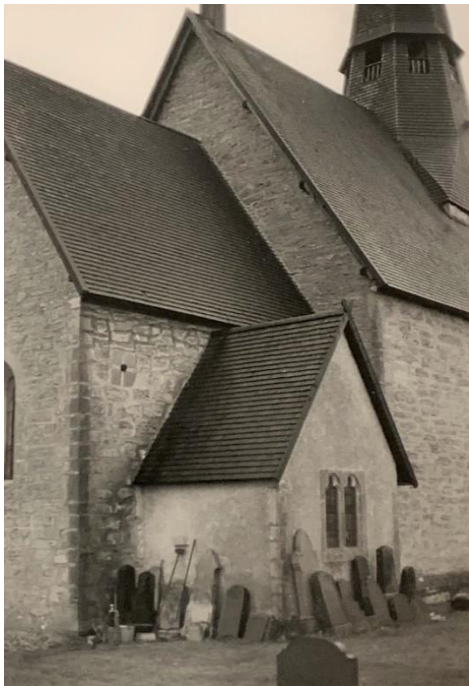
Långhuset och koret från sydöst mellan restaureringarna 1900-02 och 1973-75. Foto Erland Lagerlöf 1961, ATA.

Långhusets och korets södra fasader mellan restaureringarna 1900-02 och 1973-75. Foto Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_114, GFF897_115). De 1900-02 nya omfattningarna framträder tydligt.

Tornet med fuktangripna cementfogar samt detalj av tornhuvens och långhustakets spånklädsel mellan 1900-02 och 1973-75. Foto Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_113).

Sakristian från nordöst samt långhusportalens östra kapitälband före restaureringen 1973-75. Foto Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_117, GFF897_130). Sakristian täcktes av spritputs, kapitälbandet på långhusets sydportal var skadat.

Exteriör från sydväst efter yttre restaureringen 1973-75. Fasaderna har putsats och spåntaken ersatts av faltak och tornpanel. Foto Gunnar Svahnström 1975, Gotlands Museums arkiv (GFF897_34).

Kyrkans södra fasad efter restaureringen 1973-75. Foto Gunnar Svahnström 1975, Gotlands Museums arkiv (GFF897_35, GFF897_33). Putsen på tornet delvis nedfallen före återinvigningen.

Exteriör från sydöst mellan en yttre omputsning mellan restaureringarna 1973-75 och 2020-21. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift. Fasaderna har en lätt rödaktig ton.

Exteriör från sydväst mellan en yttre omputsning mellan restaureringarna 1973-75 och 2020-21. Foto JL 2018.

Nulägesbeskrivning

Exteriör

Kyrkans yttre kännetecknas av kyrkans uppdelning i kor, långhus, torn och sakristia som till varandra adderade byggnadskroppar. Alla fasader är putsade med huggsten i omfattningar och hörnkedjor. På sakristian sitter spritputs, tillkommen 1900-02, samt i övrigt en relativt ojämn något sandfärgad puts, senast förnyad 2020-21. På taken ligger falar, på tornet liggande tornpanel. Hela kyrkan har skråkantad sockel, något högre och kraftigare på långhuset än på övriga delar. Korets sockel är sannolikt återanvänd från den gamla kyrkan. Av kyrkans fyra portaler, den norra igensatt på insidan sedan 1970-talet eller tidigare, har alla mer eller mindre markerade omfattningar. Den södra långhusportalen har en rik omfattning i flera språng med skulpterade kapitälband (nyhuggna 1900-02 respektive av Henna Karlsson 1974) och reslig vimperg. Korportalens omfattning, som är överflyttad från den gamla kyrkan, uppvisar huggna kapital av ovanlig form, troligen från 1100-talet. Långhusets norra portal antas vara det nuvarande långhusets sydportal, hitflyttad när nuvarande sydportal tillkom. I nordportalens vimperg anas att portalen tidigare varit rundbågig. Av fönstren uppvisar det lilla på korets södra sida och fönstret över tornportalen formen från den tidigare kyrkan, medan östfönstren är de enda som visar fönsterformerna från nuvarande kors och långhus tillkomst. Av dessa synes krönet på det södra och mellersta vara en till spetsbåge omhuggen rundbåge. Sannolikt kan det tyda på den övergångstid som den nuvarande kyrkan byggdes under, som även uttryckte sig i nordportalens rundbågiga krön. Brunius anger vidare att långhusfönstret före 1861 var rundbågigt. Långhusfönstret och det större södra korfönstret fick sin huggna spetsbågiga omfattning med hugget masverk i långhusfönstret 1900-02. Då förstörades korfönstret medan långhusfönstret hade fått sin nuvarande storlek 1861, om än med betydligt enklare, putsad omfattning.

Sakristians tvådelade fönster med trifolieform i huggen kalksten tillkom 1900-02. Troligen härrör sakristians sockel och huggna hörnkedjor från samma tid eftersom sakristian sannolikt inte försågs med detta när den byggdes 1801. Tornets låga portal förändrades något nedtill 2020-21 för att bli mer tillgänglighetsanpassad utan tröskel och trappsteg. Dess ovanligt breda proportioner tyder på att den kan ha förändrats även tidigare. Rundfönstret ovanför har en svag utåtbuktning vilket visar att den tidigare suttit i en absid. På tornets södra sida sitter tre gluggar snett över varandra, alla med huggen skrånande yttre omfattning. Alla är igenmurade, den nedre sedan gammalt, de två ovanför sedan 1973-75 för att hindra snö att komma in på tornvalvet. Ljudgluggarna visar läget för den ursprungliga klockvåningen, som någon gång efter långhustakets tillkomst flyttats upp i tornhuven, kanske först på 1700-talet, där ljudgluggar och ett litet skärmtak markerar klockans placering. På korets gavel sitter ett kors i smide från 1900-02. Dessförinnan kröntes gavlna av korslagda vindskidor, även på långhusportalen. Skorstenen över långhusgaveln hade före 1933 en rikare form med i kalksten hugget korstak.

Exteriör från sydöst. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Exteriör från söder. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Exteriör från sydöst och nordväst ur flygperspektiv. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Exteriör från nordöst.
Foto JL 2022.

Exteriör från norr. Foto JL 2022.

Exteriör från
söder ur
flygperspektiv.
Foto Pär Malmros
2022, Visby stift.

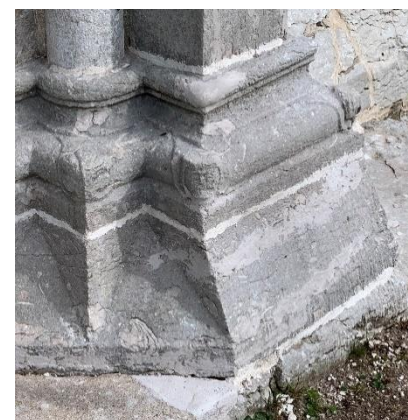
Långhusets sydfasad.
Foto JL 2022.

Långhusetets sydportal. Foto JL 2022.

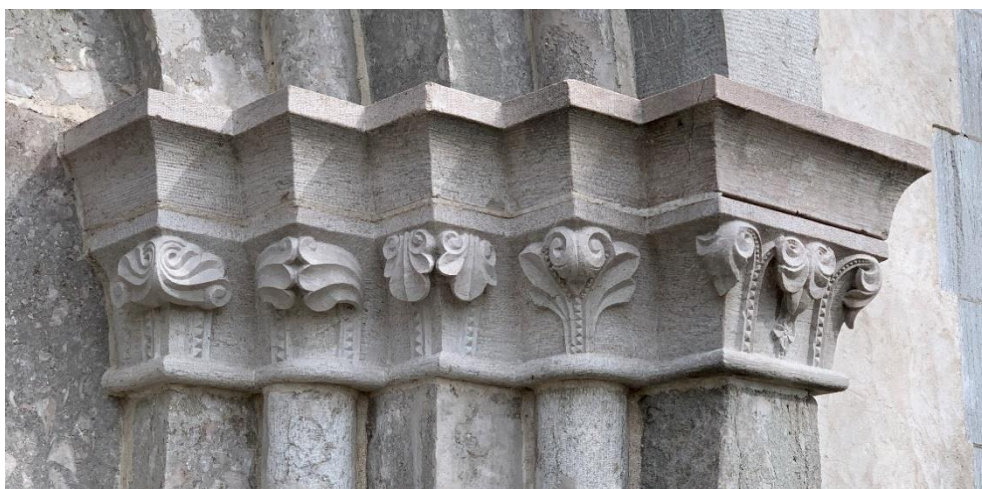
Långhusets sydportal, dörrblad från 1900-02 med delvis medeltida järnsmede. Foto JL 2022. Till höger dörrbladet, kapitälbänden och portalens inskrifter före 1900-02. Årtalen 1824 torde avse en yttre restaurering, 1166 (1266?) ett nedtecknat invigningsår. Detalj av foto av Olof Sörling 1889, ATA.

Södra långhusportalens västra och östra basband. Foto JL 2022.

Södra långhusportalens västra kapitälband, nyhugget 1900-02. Foto JL 2022.

Södra långhusportalens östra kapitälband, nyhugget av Henna Karlsson 1973-75. Foto JL 2022.

Långhusets södra fönster. Till höger koret från sydöst. Foto JL 2022.

Korets sydfasad med portal och litet fönster, överförda från den äldre kyrkan, samt större fönster med form och omfattning från 1900-02. Foto JL 2022.

Korportalen. Foto JL 2022.

Korportalens västra och östra kapitäl. Foto JL 2022.

Korets ösfönster. Foto JL 2022.

Korgavelns krönande kors. Till höger glugg i korets gavelröste. Foto JL 2022.

Koret från nordöst.
Foto JL 2022.

Sakristian från nordöst.
Foto JL 2022.

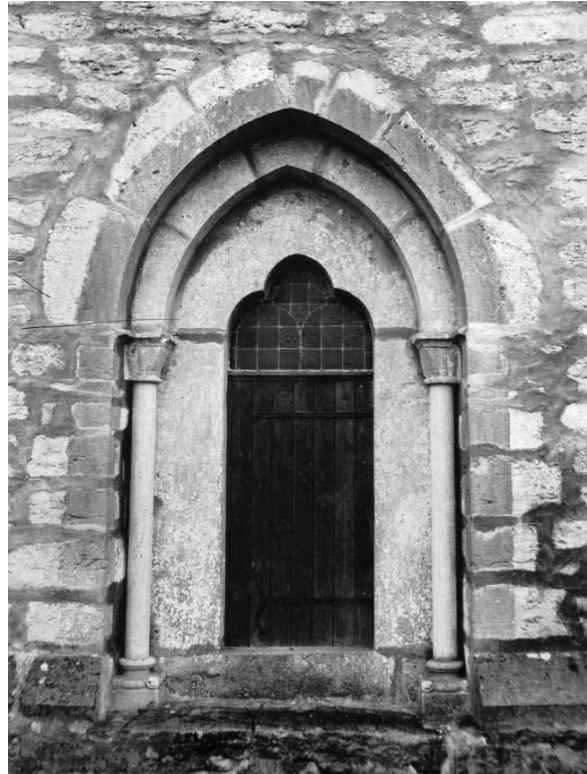
Sakristian från nordväst.
Foto JL 2022.

Hörnet mellan sakristian till vänster med sockel troligen från 1900-02, koret med sockel överförd från den äldre kyrkan samt till höger långhuset med sockel från byggnadstiden. Foto JL 2022.

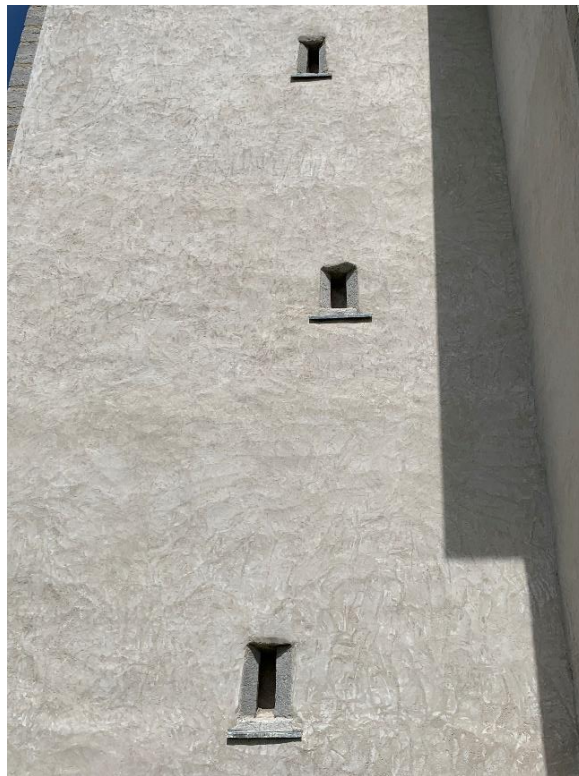
Långhusets nordportal, detalj av tympanon med avtryck av mer rundbågiga arkivolter innan portalen flyttades från långhusets södra sida till den norra när nuvarande sydportal tillkom. Foto JL 2022.

Långhusets nordportal. Foto JL 2022 och Einar Erici 1916, ATA. Glaspartiet är i dag igensatt inifrån.

Långhusets norra fasad. Foto ES 2022. Till höger långhusets nordvästra hörn och tornet från nordväst. Foto JL 2022.

Tornet från sydväst. Till höger de två övre av tornets nu igenmurade ljusgluggar i söder. Foto JL 2022.

Tornets västportal. Foto JL 2022 och Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_127).

Rundfönster i tornets västfasad, till höger i släpljus som genom skuggan visar att stenarna är rundade, vilket talar för att fönstret tidigare har suttit i den äldre kyrkobyggnadens absid. Foto JL 2022 respektive 2018.

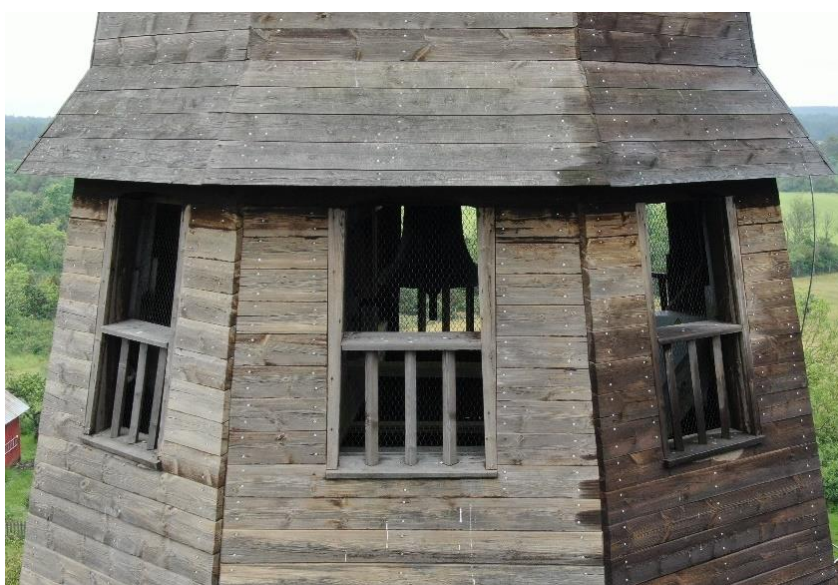
Rundfönstret i tornets västfasad sett nedifrån, varigenom dess rundade form kan skönjas. Foto JL 2022.

Tornets norra ljudglugg. Foto Pär Malmros 2022, Visby stift.

Tornets västra och södra ljudglugg. Foto Pär Malmros 2022 respektive 2020, Visby stift.

Tornhuvens ljudgluggar. Foto Pär Malmros 2020, Visby stift.

Interiör

Kyrkorummet har en ljusdämpad karaktär, vilken – utöver Dalhem – är ovanlig för Gotland men karaktäristisk för kyrkorum vars interiör gestaltats under 1890-talet eller 1900-talets första år. Liksom i det yttre framträder i det inre uppdelningen i kor, långhus och ringkammare i tornet med ingång till sakristian på korets norra sida. Här framträder kyrkans lilla storlek och långhuset samlas, som enda på Gotland, under ett enda kryssvalv. Långhuset är också ovanligt genom att det är helt kvadratisk. Ringkammaren visar hur smalt det äldre långhuset var som tornet en gång uppfördes intill. Rummets huvudsakliga ljuskälla är det stora långhusfönstret och det större av fönstren på korets södra sida. Golvet är av trä, med cementgolv i koret. Cement, som var ett vanligt golvmaterial vid kyrkorestaurering i slutet av 1800-talet finns sällan kvar och är därför ett idag ovanligt inslag. Murar och valv täcks av puts med en för det sena 1800-talet karaktäristiskt slät yta. Murarna och valven är avfärgade i en ljusbrun grundton och i övrigt rikt bemålade med figurativa bildscener och mönstrad dekor av målade bladverk, draperier och kvaderstensmönster, utfört av Carl Wilhelm Pettersson efter förlagor av Axel Herman Hägg. Motiven återgår till viss del på påträffade rester av äldre målningar. Endast i smärre partier av muröppningarna förekommer huggen sten i omfattningarna. Tornbågens vederlag utgörs delvis av parställda kolonnetter med dekorativt huggna kapital, tillkomna vid bågens ombyggnad och sannolika förstärkning 1900-02. Sakristian nås via en dörr med spetsbågigt krön, före 1900-02 rakt avslutat. Sakristians inre täcks av ett tredingstak av trä.

Torn och vindar nås via en stega på ringkammarens norra sida. Stegen vilar på en ur muren skjutande bjälke under ett sannolikt ursprungligt hål i valvet med senare tillkommen träskoning. Tornets första övervåning har bjälkhål och nu igenmurade ljusgluggar mot söder som visar en tidigare våningsindelning innan valvet slogs. Den tidigare första övervåningens glugg och bjälklag ligger omedelbart ovanför valvet. I den östra muren framträder det äldre långhusets västra gavelröste, på vilket tornets östra mur vilar. Som tornets andra övervåning fungerar den ursprungliga klockvåningen med kolonnettförsedda tidigare ljudgluggar. Över denna öppnar sig tornhuven upp till klockdäcket till nuvarande klockvåningen i tornhuven, vilken sedan är öppen upp till huvens spets. Tornhuvens inre konstruktion skiljer sig från de på Gotland vanliga och formades vid restaureringen 1900-02. Ingång till långhusvinden sker genom den tidigare östra ljudgluggen i det murade tornet, sedan 1973-75 försatt med brandskyddande dörrförsedd vägg. Från långhusvinden framträder tornets östfasad, på vilken rester av fasadputs ännu finns i behåll sedan tiden innan ytan doldes av långhustaket. Långhusets och korets takstolar är till stora delar nybyggda 1900-02 och 1973-75. I triumfbågsgaveln framträder den i muren inbilade skorstensstocken, den med brandvägg sedan 1973-75 igensatta öppningen mellan vindarna samt, från korsidan, takresningen före 1900-02. Vid okänd tidpunkt, sannolikt då kortaket belades med tegel under 1700-talets senare del eller 1800-talets första hälft, hade det sänkts till en linje omedelbart ovanför gavelns öppning, men avtrycket av den ursprungliga vinkeln framgår av äldre foto på långhusgaveln.

Interiör mot öster. Foto JL 2022.

Interiör mot öster. Foto JL 2022.

Interiör mot öster. Foto JL 2022.

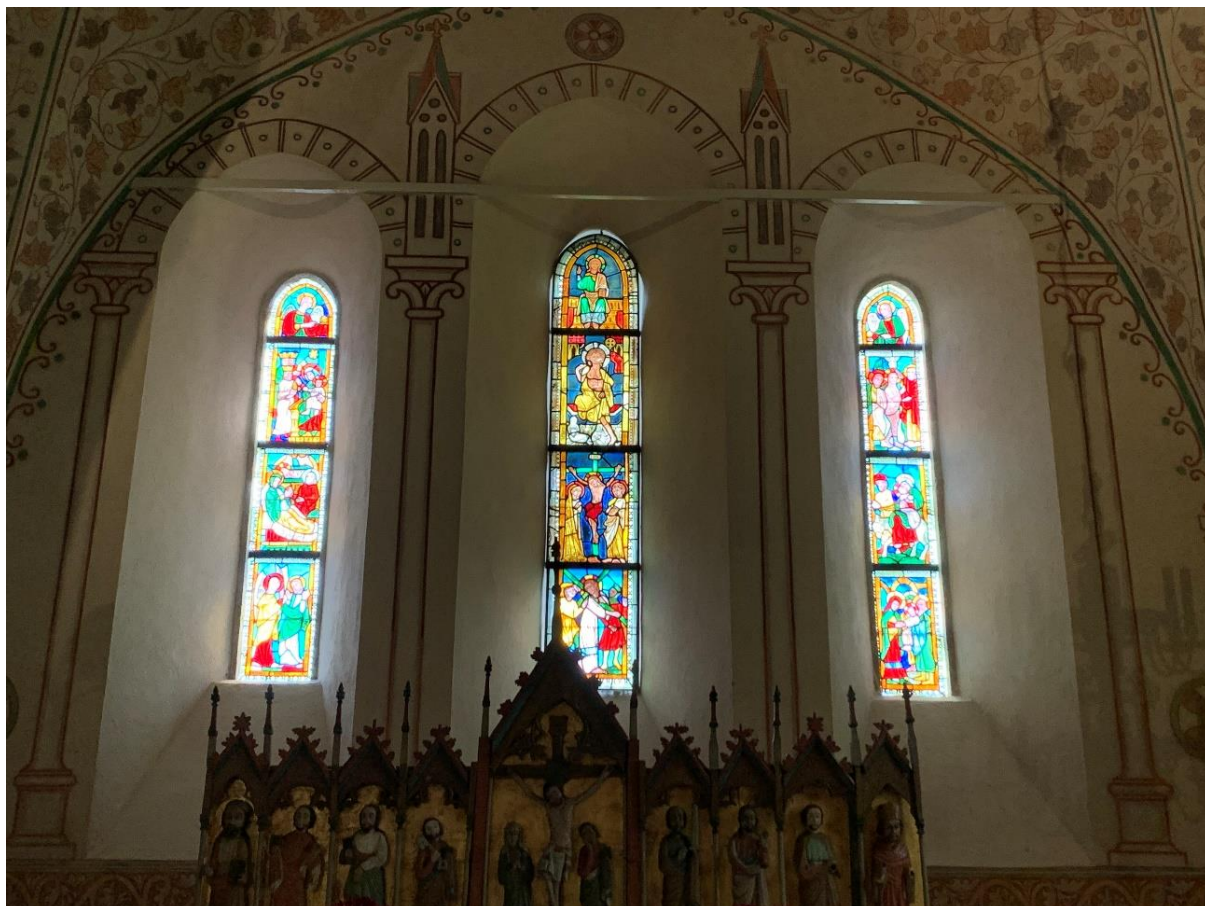
Interiör mot väster. Foto JL 2022.

Interiör av koret mot sydöst. Foto JL 2022.

Interiör av koret mot öster. Foto JL 2018.

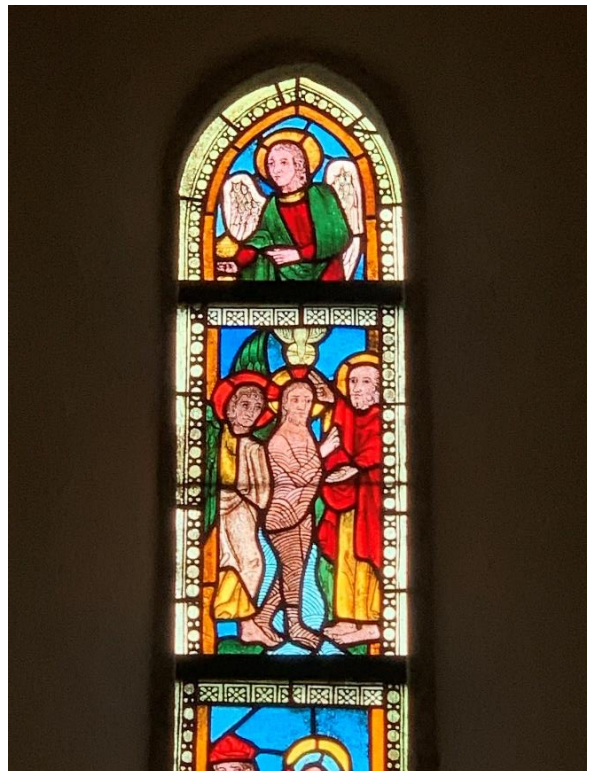
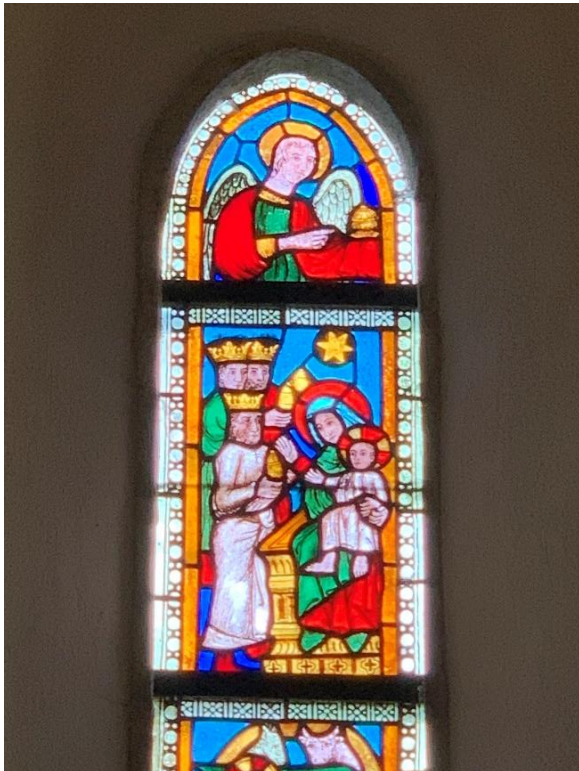
Östfönstrens glasmålningar. De tre övre i mittfönstret medeltida, övriga av Carl Wilhelm Pettersson 1900-02. Foto JL 2022.

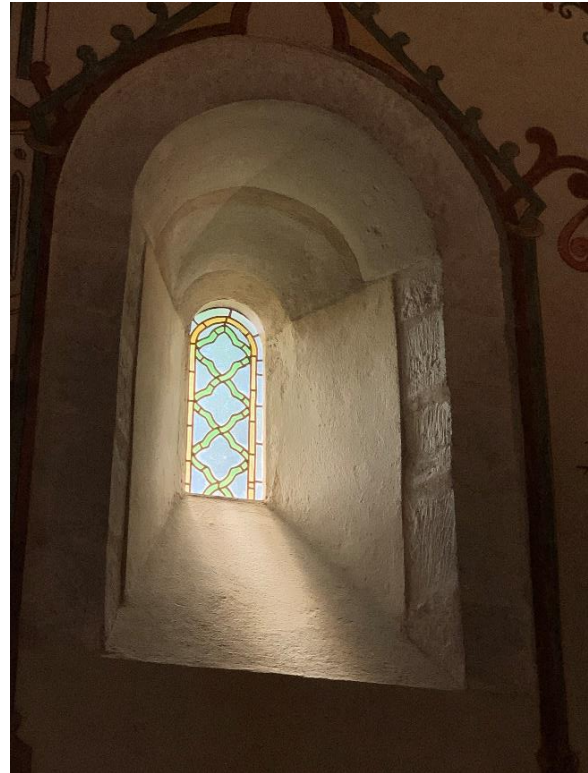
Mittfönstrets glasmålningar. Till höger mittfönstrets översta ruta, sannolikt från 1300-talets förra hälft. Foto JL 2022.

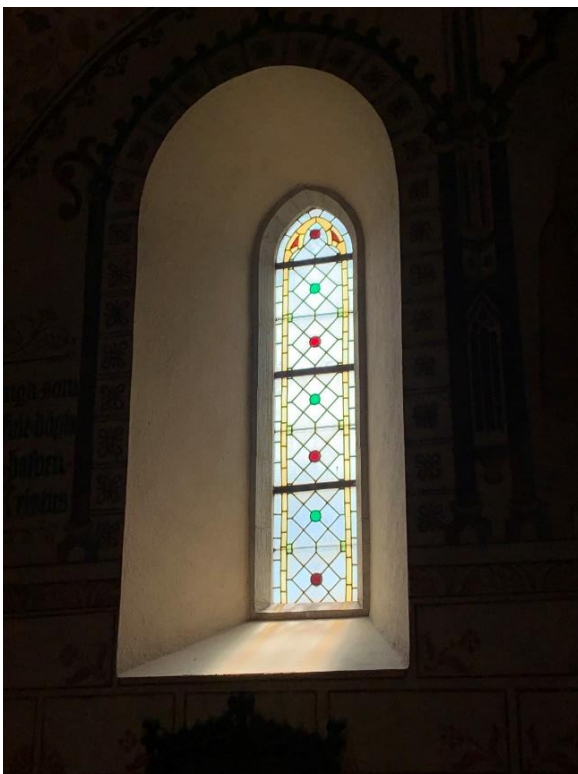
Mellersta östfönstrets näst övre och näst undre glasmålningsrutor, från 1300-talets förra hälft. Foto JL 2022.

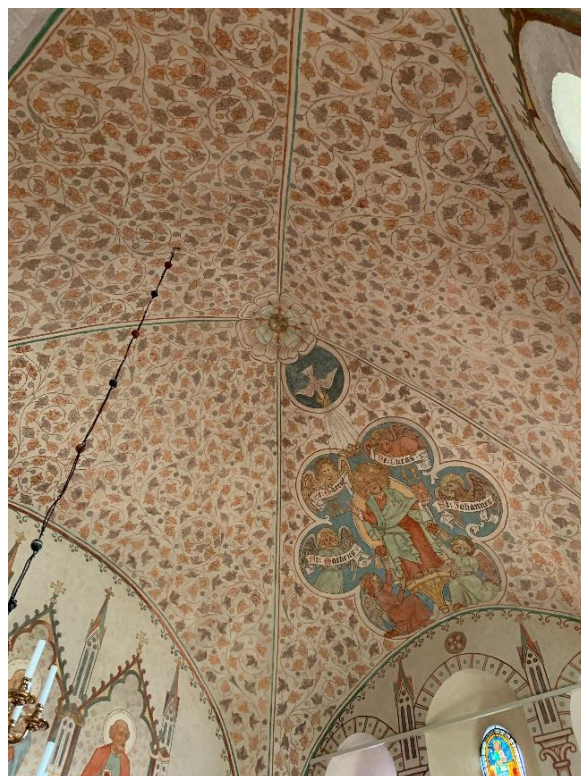
De övre glasmålningsrutorna i det norra och södra av de tre östfönstren, utförda av Carl Wilhelm Pettersson 1900-02. Foto JL 2022. Den övre till vänster kan återgå på en tidigare ruta, avbildad av Pettersson (se bild nedan), men annars inte känd.

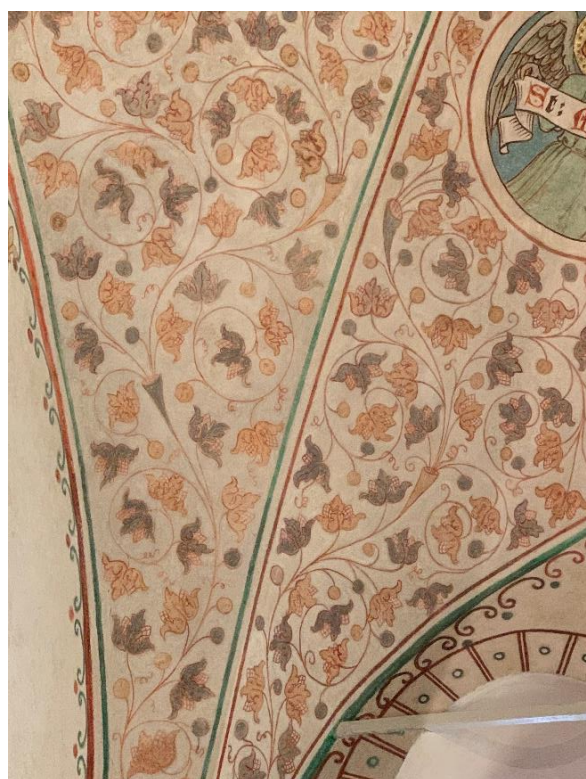
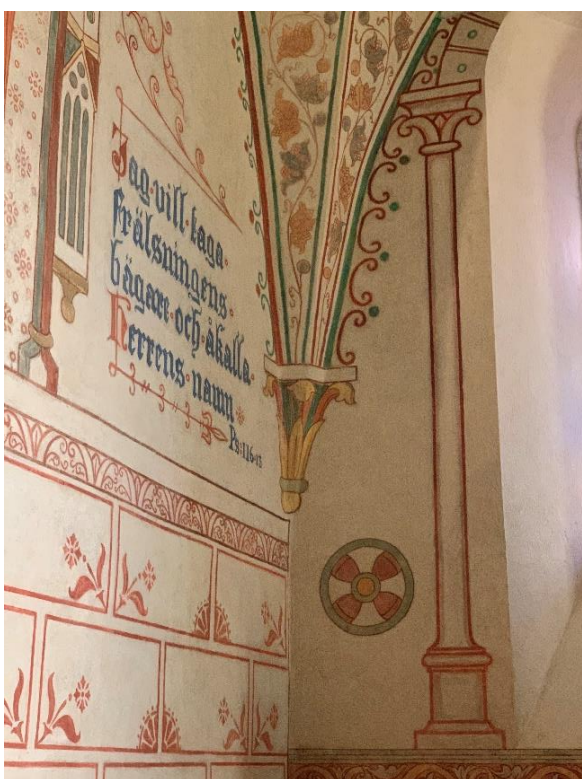
Korets södra mur. Till höger korets västra fönster, sammansatt av bågkrön från fönster i den äldsta kyrkan, möjligen från olika fönsteromfattningar. Foto JL 2022.

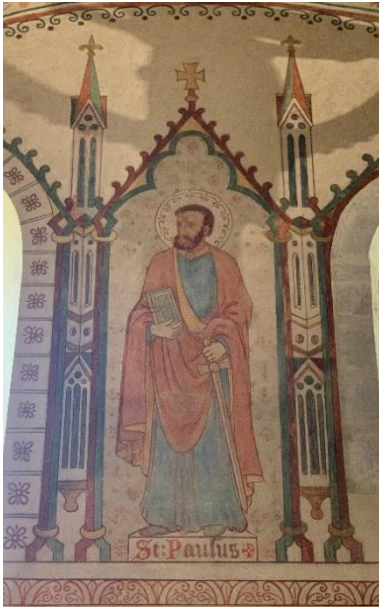
Det östra av korets södra fönster med form och glas från 1900-02. Till höger detalj av korets väggdekor, av Carl Wilhelm Pettersson 1900-02. Foto JL 2022.

Korets norra mur. Till höger korvalvet sett mot nordöst. Foto JL 2022.

Detalj av kalkmålningar från 1900-02 av Carl Wilhelm Pettersson, i korets hörn vid valvkonsolen och i valvets hörn. Foto JL 2022.

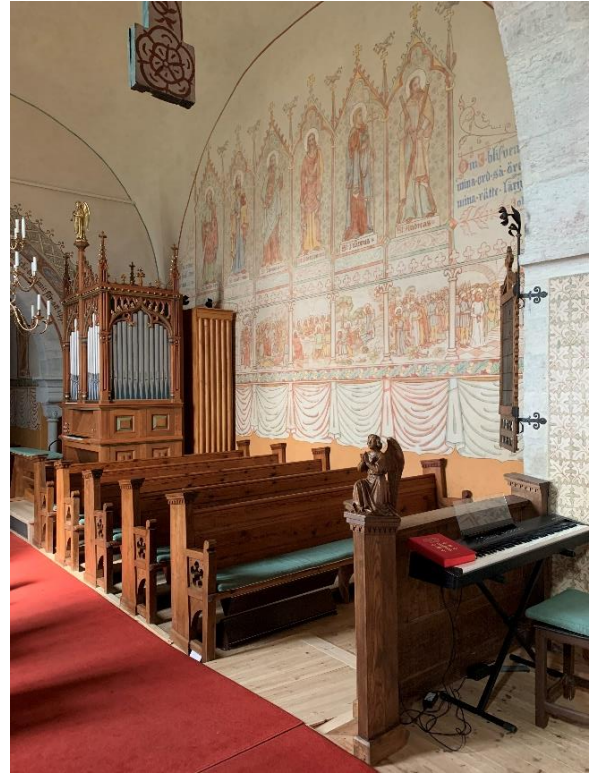
Målning från 1900-02 av Carl Wilhelm Pettersson mellan fönstren på korets södra mur. Till höger triumfbågen och korvalvets västra del sedd från koret mot väster. Foto JL 2022.

Interiör av sakristian mot nordväst. Till höger väggskap i sakristians västra mur med upptill medeltida dörrar, sannolikt överflyttade från tidigare sakramentsskåp i korets norra mur som fick ge plats förr ingången till sakristian när den byggdes 1801. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Interiör av långhuset mot sydväst och nordväst. Foto JL 2022.

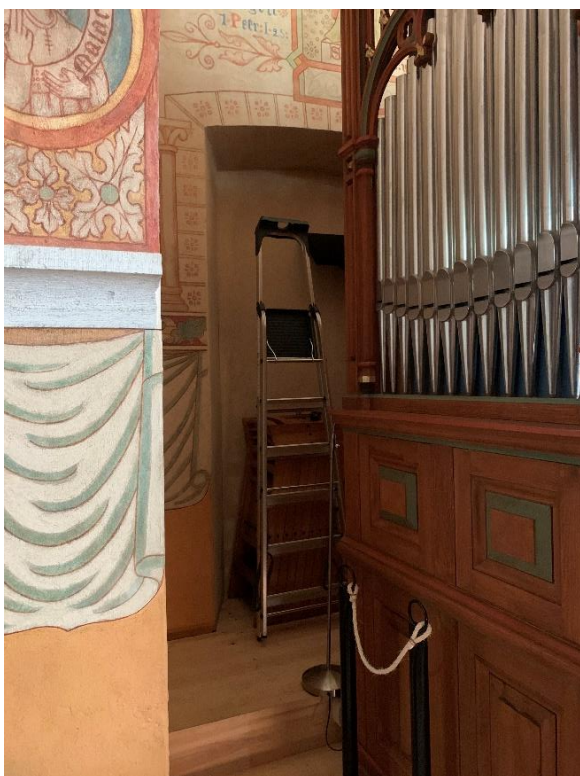

Långhusets sydvästra och nordvästra hörn. Foto JL 2022.

Interiör av långhuset mot norr samt av långhusvalvet mot sydöst. Foto JL 2022.

Långhusets igensatta norra portal, sedd inifrån, bakom orgeln. Foto JL 2022. Till höger portalen inifrån före 2020-21. Foto Rebecka Svensson 2007, Visby stift.

Långhusfönstret inifrån. Till höger kalkmålningar från 1900-02 på västra delen av långhusets södra mur. Foto JL 2022.

Kalkmålningar från 1900-02 på långhusets norra mur samt detalj av kalkmålning på södra långhusmuren, nedanför fönstret. Foto JL 2022.

Tornbågen och ringkammaren från öster. Foto JL 2022. Tornbågen förändrades 1900-02 då bland annat bågen och dess vederlag av huggen kalksten tillkom.

Kolonnetternas kapital vid tornbågens norra vederlag, huggna 1900-02. Foto JL 2022.

Ringkammaren från sydöst. Till höger tornbågens norra vederlag med målningar och kalkstensdetaljer från 1900-02. Foto JL 2022.

Till höger ringkammaren mot sydväst med målningar från 1900-02, delvis nymålade 1981. Foto JL 2022. Till höger ringkammarens södra mur med fuktgenomslag som visar läget för den på insidan igenmurade nedersta ljusgluggen på tornet sydfasad och som visar dess låga placering. Foto Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_104).

Ringkammarens fönster. Till höger västportalens vindfång snett ovanifrån. Foto JL 2022.

Lucka i golvet med mur, sannolikt visande den norra murens ursprungliga tjocklek. Till höger tornstegens passage genom ringkammarens valv. Foto JL 2022.

Tornets första övervåning mot nordöst med uppgången genom valvet. Till höger tornets första övervåning mot sydöst. Bjälkarna härrör från tidigare bjälklag mellan den ursprungliga första och andra övervåningen. Ljusgluggarna igenmurades 1973-75. Foto JL 2022.

Tornets första övervåning mot öster med det ursprungliga långhusets västra gavelröste. Foto JL 2022.

Tornets första övervåning mot sydväst. Till höger tidigare sturk (?) för klocklinan. Foto JL 2022.

Tornets andra övervåning mot öster. Foto JL 2022.

Tornets första övervåning. Nordöstra hörnet med tornets murverk, ställt på det äldre långhusets murade gavelröste med en avhuggen bjälke. Till höger blick uppåt mot öster. Foto JL 2022.

Tornets andra övervåning mot norr. Foto JL 2022.

Tornets andra övervåning mot sydväst samt ovanifrån mot nordöst. Foto JL 2021.

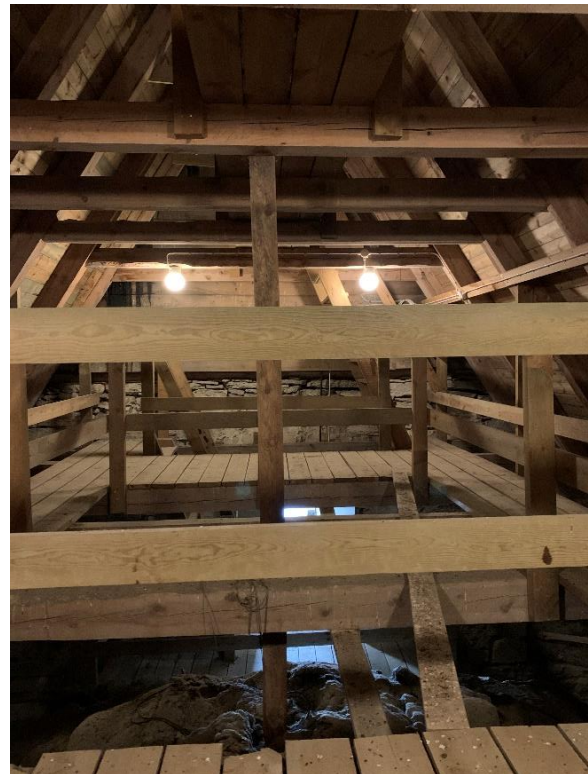
Tornhuvens nedre del mot sydöst. Till höger klockväningen i tornhuvens. Foto JL 2022.

Klockväningen i tornhuvens. Till höger blick uppåt i tornhuvens. Foto JL 2022.

Passage till långhusvinden genom den östra ljudgluggen, sedd från öster. Till höger murparti norr om den östra ljudgluggen med kvarstående puts på tornets östra sida från tiden innan långhusets tillkomst. Foto JL 2022.

Långhusvinden mot nordväst med tornets nordöstra hörn. Till höger långhusvinden mot väster. Foto JL 2022.

Långhusvinden mot öster med valvets ovansida och öppning mot korvinden. Foto JL 2022.

Långhusvinden mot öster på en nivå högre upp från valvet. Avtryck från skorstenen synliga. Till höger kvarsittande brädkonstruktion i den tidigare öppningen mellan kor- och långhusvind. Foto JL 2022.

Korvinden mot väster. Till höger spår av kortakets lägre takvinkel före 1900-02. Foto JL 2022.

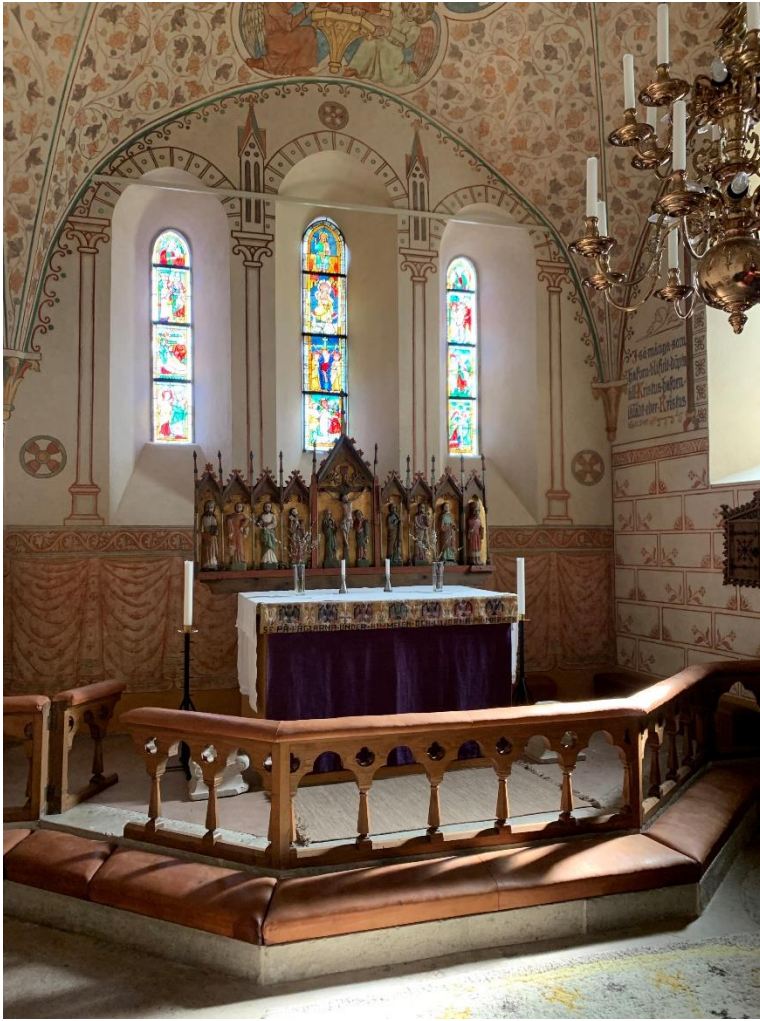
Korvinden mot öster med kajbo innanför gluggen i östgaveln. Foto JL 2022.

Fast inredning och inventarier

Det murade altaret är medeltida men delvis ombyggt, bland annat i samband med att en ny altaruppsats uppsattes 1840. En möjligen medeltida förvaringsnisch finns på baksidan och från en tidigare piscina, sannolikt vid altaret, återstår delar. Retablet på altaret tillkom under 1300-talet och genomgick möjligen på 1400-talet och senare på 1700-talet vissa förändringar, synliga bland annat i sidopartiernas något avvikande bågformer och figurstorlekar, samt en omfattande konservering 1923 av Carl Wilhelm Pettersson i samband med att det återfördes från Gotlands Fornsal, där det förvarats sedan 1860-talet. Nischer finns på korets södra sida med piscina och trädörrar, nuvarande från 1900-02, samt på korets nordvästra sida med målad omfattning. Medeltida dörrar på ett väggskap i sakristian härrör sannolikt från ett sakramentsskap på korets norra sida som gav plats åt sakristiedörren 1801. Triumfkrucifix från 1200-talets mitt av ek på ringkors, senast ommålat 1900-02 av Johan Gardelin, placerat i triumfbågen till 1830, därefter på korets norra mur till 1900-02. Madonnabild från omkring 1500 av trä, konserverad 1930 på bekostnad av Eric von Rosen. Predikstol, troligen från 1600-talets senare del, kanske av Jochim Sterling (som utfört en liknande i Gammelgarn) och med målningar av Johan Gardelin 1900-02. Bänkinredningen av öppna bänkar och bågdekorerade skärmar med gavlar av ek utförda 1900-02. Dopfunten från 1200-talets mitt är av slät kalksten med arkader, delvis med enkla ristningar. Funten är placerad på en häll med urtag och uttömningshål, vilken hör till dopfunten och som vid Brunius besök på 1860-talet låg i gången mellan bänkarna i långhuset, kanske på ursprunglig plats. Orgeln tillverkades 1990 av Johannes Künkels Orgelverkstad, Färjestaden. Orgelhuset, ritat av Ture Jangvik, är till sin övre del en kopia av det äldre orgelhuset från 1900-02 efter Axel Herman Häggs ritningar som nu står i Hejdeby kyrka. Kyrkklockan göts av Johan A. Beckman i Stockholm 1851 sedan den gamla spräckts under ovarsam kimning. 1900-02 års altarprydnad, borttagen 1923, står i sakristian, enligt inskrift tillverkad 1900 av snickaren E-K Gardell från Alva. Altaruppsatsen som föregick denna tillverkades 1839 av sjötullsvaktmästaren P. Broström och målades av C. M. Erichson. Denna och delar av bland annat bänkinredningen är nu bevarad i privat ägo. På Statens Historiska Museum i Stockholm förvaras de bildstenar som påträffades under långhusgolvet under restaureringen 1900-02.

Kyrkorummet mot öster. Utöver medeltida föremål, som retabet på altaret framför östfönstrens delvis medeltida glasmålningar och triumfkrucifixet, samt predikstolen, sannolikt från 1600-talets början, präglas kyrkorummets inredning och dekor främst av restaureringen 1900-02. Foto JL 2022.

Altaranordningen. Foto JL 2022. Nedan detaljer av glasmålningarna. Foto Rebecka Svensson 2021, Visby stift. Till vänster två av mittfönstrets tre medeltida rutor, sedan 1980-talet monterade fritt från karmen. Till höger södra östfönstrets övre rutor, utförda av Carl Wilhelm Pettersson 1901.

Kapitäl, tillverkade 1900-02, med ej känd avsedd funktion. Möjligen för tornbågen. Uppställda på var sida om altaret. I högra bilden anas uppe i ena hörnet basen till en piscina, tidigare vid altarets södra sida. Foto JL 2022.

Altare och altarpopsats. Foto JL 2022. Till höger det medeltida och senare förändrade altaret med puts och färg från 1900-02. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2006, Visby stift.

Altarets och altartavlans baksida. Till höger skåp i nisch på baksidan av altaret med träskoning och järnbeslagen dörr. Foto JL 2022.

Retabel från 1300-1400-talet. Inskrift om konservering 1923 och vy från norr. Foto JL 2022. Till vänster vy framifrån. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2006, Visby stift. Nedan retabelt före konserveringen 1923. Foto ca 1910, ATA.

Nischer. Överst nisch i korets södra mur med dörrar från 1900-02 och medeltida invändig piscina. I mitten skåp i sakristian med upptill medeltida dörrar, sannolikt från tidigare sakramentsskåp i korets norra mur, vars skurna medeltida trädörrar flyttades till sakristian omkring 1800 eller 1900-02. Foto Bo Göran Kristoffersson 2006, Visby stift. Nederst till vänster nisch i korets norra mur med ljusglob framför. Målad omfattning från 1900-02, sannolikt återgående på målningrester eller också utgående från förebilder i andra kyrkor. Foto JL 2022.

Bekännelsepall från 1749. Foto JL 2022.

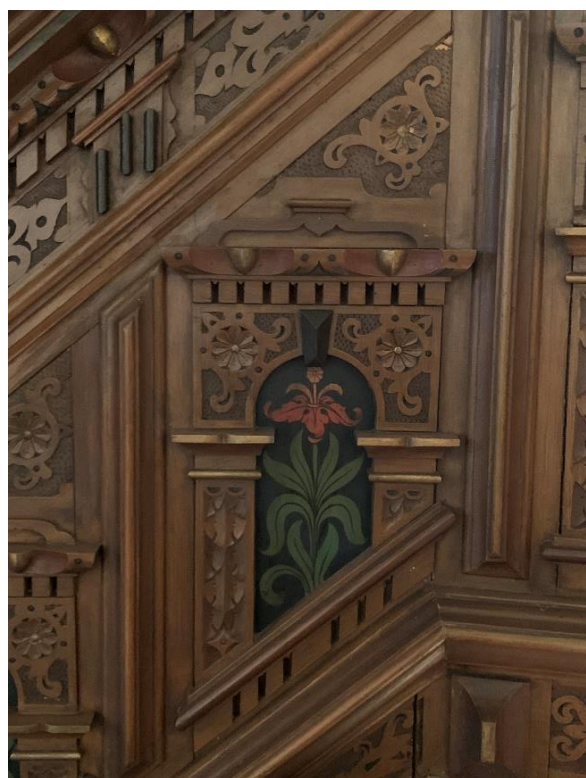
Långhusets nordöstra hörn med murklack, möjligen från ett tidigare sidoaltare. Luckan är från rökröret till den kamin som från 1900-02 till 1933 stod här. Till höger predikstolstrappan. Foto JL 2022.

Predikstol från 1600-talets senare del, kanske av Jochim Sterling. Målad 1900-02 av Johan Gardelin efter kartonger av Axel Herman Hägg. Foto JL 2022.

Predikstolskorgen. Till höger korgens yttersta sida mot sydöst. Foto JL 2022.

Detalj av predikstolstrappan. Till höger predikstolen sedd från sydväst, visande dess placering ovanligt långt in i kyrkorummet. Foto JL 2022.

Bänkinredning från 1900-02. Foto JL 2022.

Den öppna bänkinredningen från 1900-02. Foto JL 2018. Till höger detalj av bänkskärm i triumfbågen. Foto JL 2022.

Änglar på triumfbågens södra respektive norra sida, tillverkade 1900-02, utförda (eller skänkta?) av Axel Herman Hägg. Foto JL 2022.

Bakre skärm till södra bänkkvarteret. Foto JL 2022.

Triumfkruzifix från 1200-talets mitt. Foto JL 2022.

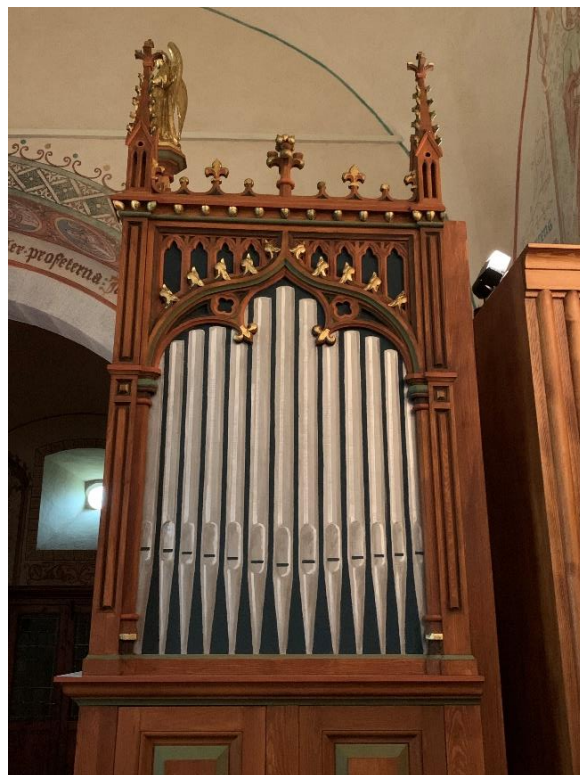
Mariabild från 1500-talets början, i kyrkan till 1800-talet, påträffad i kyrkans bod 1928 av Eric von Rosen, som bekostade konserveringen. Foto JL 2022 respektive Eric von Rosen 1928, ATA.

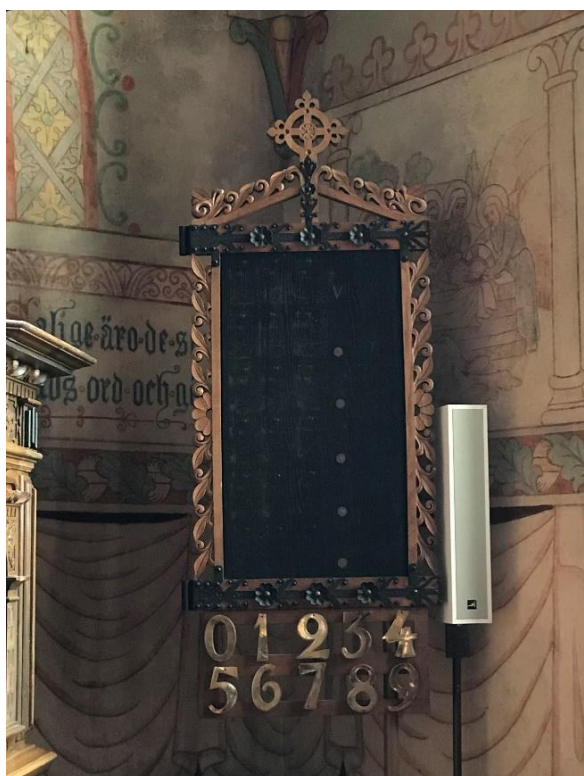
Dopfont från 1200-talet. Till höger detalj av hällens uttömningshål och urtag. Foto JL 2022.

Orgeln, tillverkad 1990 av Johannes Künkels Orgelverkstad, Färjestaden. Orgelhuset ritat av Ture Jangvik och till övre delen kopia av det äldre från 1900-02 efter Axel Herman Häggs ritningar, nu i Hejdeby kyrka. Foto JL 2022.

Detaljer av orgelfasaden. Till höger målade blindpipor. Foto JL 2022.

Nummertavla från 1900-02. Foto JL 2018. Till höger klocka, gjuten 1851. Foto JL 2022.

Dörr från långhusets sydportal, utbytt 1900-02, nu i Gotlands Museum. Till höger altaruppsats från 1839, tillverkad av P. Broström och målad av C. M. Erickson. Nedtagen 1900-02, nu i privat ägo. Foto Bo-Göran Kristoffersson, 2006, Inventarieinventeringen, Visby stift.

Skåp, tillverkat i början av 1900-talet av delar av den 1900-02 avlägsnade bänkinredningen från 1600- och 1700-talen. Nu i privat ägo. Till höger altarprydnad i trä, använd 1902-23. Nu i sakristian. Foto JL ca 2000 respektive Bo-Göran Kristoffersson, 2006, Inventarieinventeringen, Visby stift.

”Ardrekistan” och ”Ardrestenen”, kistformat gravmonument av bildstenar med runinskrift från omkring 1000 respektive bildsten från 800-talet, påträffade tillsammans med flera andra bildstenar och runstenar 1900-02 i kyrkans golv och överlämnade till Statens Historiska Museum. Foto Bo-Göran Kristoffersson 2006, Inventarieinventeringen, Visby stift.

Restaureringar

De senaste restaureringarna

Äldre foton visar en sammansatt inredning från olika tidpunkter under 1600- och 1700-talet. En mer samlad restaurering förefaller ha skett 1719, då kyrkorummet vitlimmades, och 1801, då inre putsarbeten ånyo skedde och då sannolikt de inre målade valvstrålarna och bågarnas omfattning tillkom. Den stora inre omgestaltning som i ett och samma skede kraftigt förändrade kyrkorummets karaktär var Axel Herman Häggs restaurering 1900-02. I princip ersattes all inredning utom predikstolen och dopfunten. Öppen bänkinredning infördes, liksom orgel och uppvärmning. Murarna försågs med kalkmålningar och östfönstrens glasmålningar kompletterades. Av den äldre inredningen bevarades delar på annat håll, som altarpuppsatsen och delar av bänkinredningen. Restaureringen var ett exempel på den typ av genomgripande totala restaureringar som genomfördes i äldre kyrkor vid 1800-talets slut och 1900-talets början och som i hög grad innebar omgestaltning, förnyelse och en ambitiös upprustning av byggnadens konstruktion, grund och ytskikt. Vid golvet omläggning påträffades ett äldre golv ur vilket ett stort antal bildstenar togs upp, samt den äldre kyrkans grundmurar vilka dokumenterades summariskt. Nästa nya restaurering genomfördes i två etapper, en yttre 1973-75 följt av en inre 1981. Den yttre innebar en omfattande förändring av sekelskiftesrestaureringens exteriör, medan den inre bevarade och konserverade kyrkorummets gestaltning även om den också innebar vissa förändringar, som att orgeln flyttades. En ny restaurering 2020-21 bibehöll 1970-talets exteriör. Även kyrkorummets gestaltning från sekelskiftet 1900 behölls, men samtidigt genomfördes viktiga förändringar, som att orgeln flyttades till kyrkorummets västra del, varvid tanken med orgelns placering nära koret efter engelska förebilder bröts och de ännu delvis kvarstående korta bänkarna i ringkammaren slopades – ett karaktäristiskt men sällan bevarat inslag i äldre små kyrkorum som berättar om försök att utnyttja alla delar av rummet. Vid restaureringen lades långhusgolvet om, dock utan uppföljning av de viktiga arkeologiska fynd som gjordes 1900-02.

Interiör mot öster före 1900-02, troligen på 1890-talet. Märk det igensatta mittfönstret. Foto Bengt Bergman 1927, ATA, efter fotografi i privat ägo, detalj.

Interiör mot öster före 1900-02. Notera läktaren till vänster. Foto, troligen från 1890-talet, ATA.

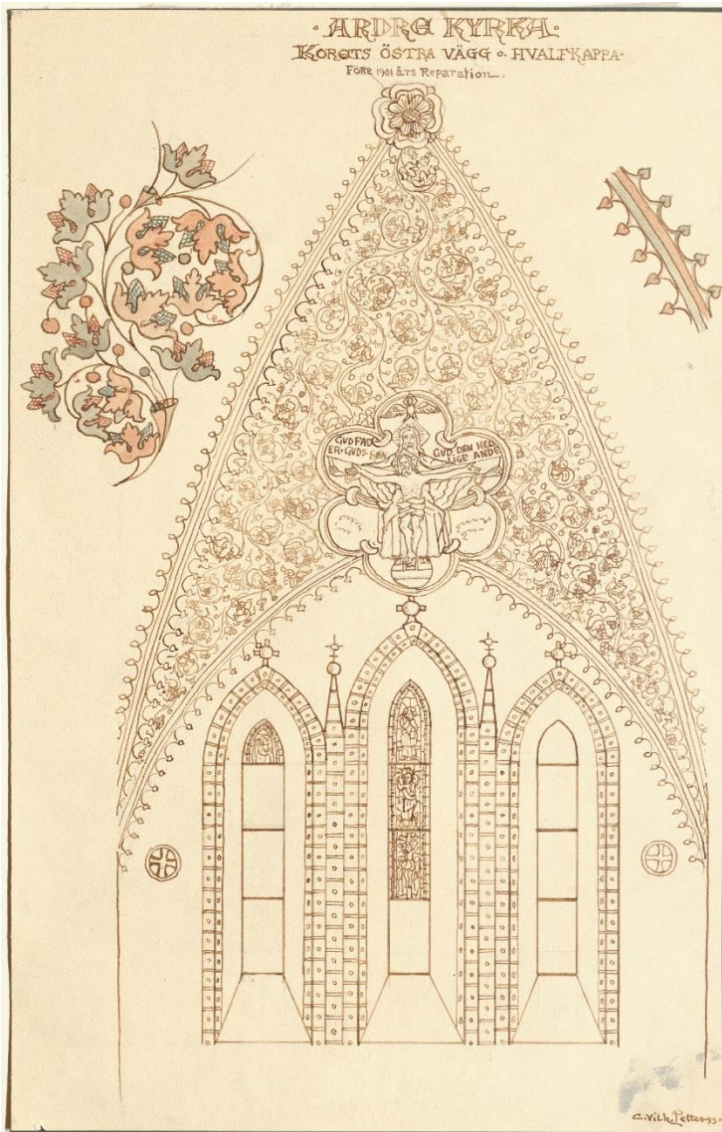
Interiör av koret före 1900-02 med 1839 år altartavla och äldre altarring. Detalj av föregående.

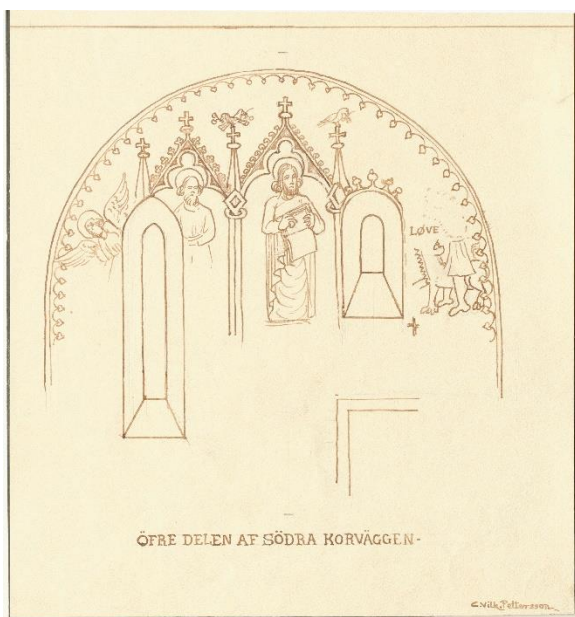
Norra sidoläktaren samt predikstolen med korets rektangulära fönster i bakgrunden före 1900-02. Detalj av äldre foto ovan.

Delar av kyrkans inredning före 1900-02. Överst skriftestol (?) i korets nordöstra hörn, korbänk samt bekännelsepallen insatt i den äldre altarringen. Därunder södra sidans bänkkvarter med förhöjda gavlar. Nederst norra sidans bänkkvarter med bågkrönte speglar på några av bänkarna. Skillnaderna talar för att bänkarna tillkom i omgångar och inte samtidigt. Detaljer av äldre foto ovan.

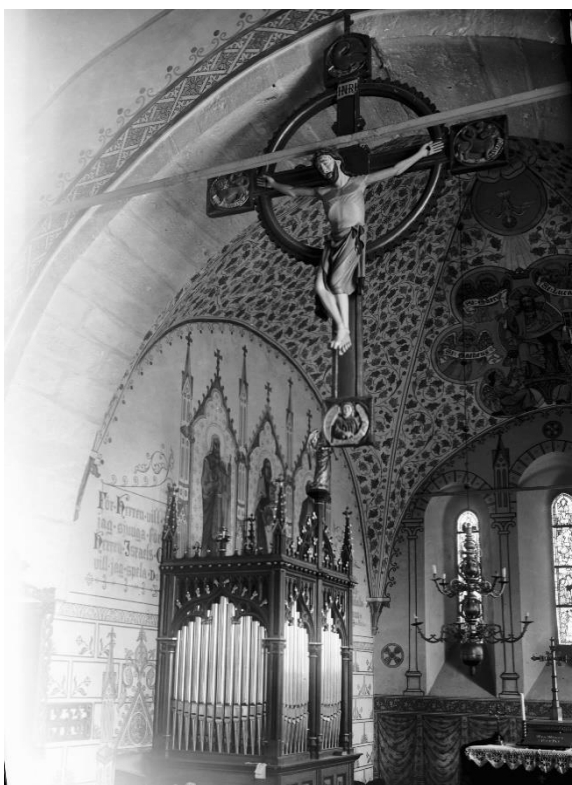

Kalkmålningar huvudsakligen från 1400- och 1500-talen, framtagna under puts från 1719 vid restaureringen 1900-02 men fragmentariska och avlägsnade. Tuschteckningar av Carl Wilhelm Pettersson 1901, ATA.

Interiör mot öster strax efter restaureringen 1900-02. Dekoren av korets norra mur talar inte för att någon större orgel var tänkt att placeras i koret. Foton i ATA, det till vänster, troligen båda, av Carl Wilhelm Pettersson.

Interiör mot nordöst och öster efter att orgeln tillkommit och placerats i koret, dels efter engelsk förebild, dels på platsen för korbänken som av tradition förefaller ha använts för sångare. Foto Carl R. af Ugglas 1907-12 respektive Einar Erici 1916, ATA.

Långhuset mot nordväst strax efter restaureringen 1900-02. Fönster insatt i nordportalens övre del, idag igensatt på insidan. Foto Carl Wilhelm Pettersson, ATA. Till höger altaranordningen mellan 1900-02 och 1923. Foto Einar Erici 1916, ATA, förstora detalj.

Altaruppsatsen mellan 1900-02 och 1923. Till höger kamin i långhusets nordöstra hörn mellan 1900-02 och 1933. Foto Carl R. af Ugglas 1907-12 respektive Årland Noréen 1932, ATA, förstora detaljer.

Interiör mot öster sedan den konserverade medeltida altaruppsatsen återplacerats 1923 och innan kaminen avlägsnades 1933 (?). Foto Årland Noréén 1932, ATA. Sot och damm har fastnat i kondens på murarna, men inte på putsen utanpå den inbilade rökkanalen.

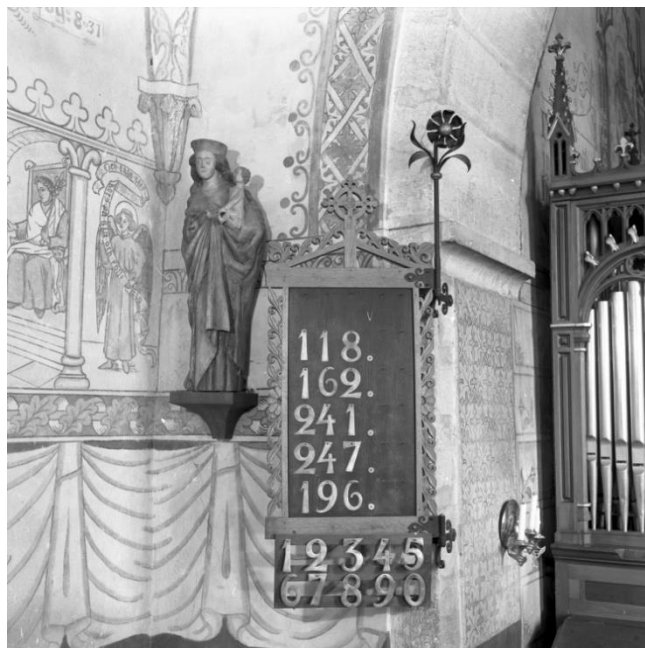
Interiör mot väster i början av 1930-talet. Foto Årland Noréén 1932, ATA. De glasade innerdörrarna till västportalens vindfång ger ljus åt kyrkans västra del när ytterdörren står öppen.

Interiör mot öster i början av 1960-talet. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

Interiör mot väster i början av 1960-talet. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

Madonnabilden före konservering. Foto Eric von Rosen 1928 (?), ATA. Till höger långhusets nordöstra hörn med madonnabildens dåvarande placering. Foto Nils Lagergren 1960, ATA.

Koret mot norr med orgelns dåvarande placering. Foto Nils Lagergren 1960, ATA. Till höger triumfbågens norra vederlag ett årtionde senare. Orgeln har flyttats längre in mot koret och i murverket har rörelsesprickor frilagts som talar för att koret och långhuset kanske inte är uppförda i ett sammanhang. Foto Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_166).

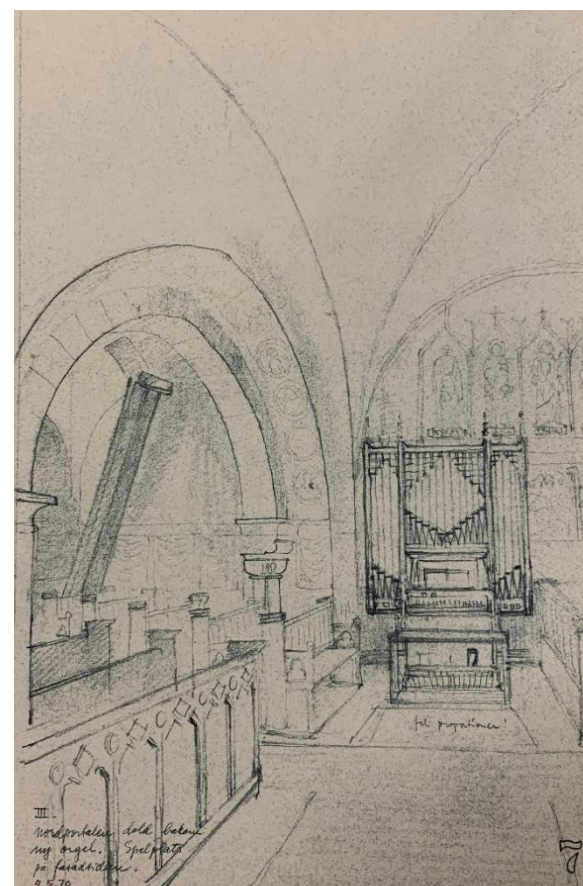
Interiör mot öster, sannolikt ca 1965-70. Färgfoto Hans Hemlin. Efter Söderberg 1978.

Kalkmålningarna med undersökningsytor från 1950-talet, återställda 1980. Foto Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_103, GFF897_94).

Ringkammaren med korta bänkrader på var sida samt fuktskadade målningar. Foto Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_103, GFF897_159).

Idéutkast till olika placering av orgeln. Teckningar av Arne Philip 1970, Gotlands Museums arkiv.

Långhusvindens med tornets nu dolda östra ljudglugg före restaureringen 1973-75. Foto Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_181, GFF897_182).

Den nu täckta vindsöppningen, sedd från koret. Till höger korets östra gavelröste. Foto Lennart Garmfors (?), Restaureringsteknik AB, 1971, Gotlands Museums arkiv (GFF897_186, GFF897_187).

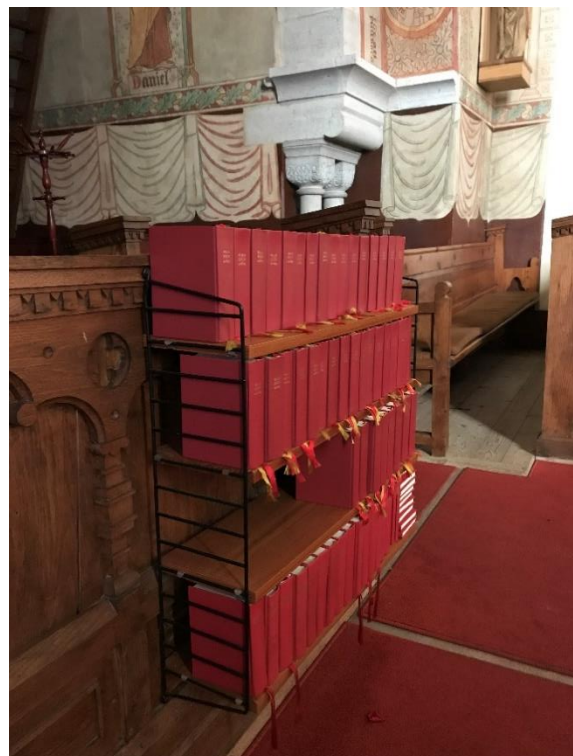
Interiör mot öster mellan restaureringarna 1980 och 2021. Foto JL 2018. Orgeln har flyttats till långhusets nordöstra hörn och ersatts av nytt orgelhus 1990, kopierande det gamla.

Interiör mot öster mellan restaureringarna 1980 och 2021. Foto JL 2018.

Interiör mot väster mellan restaureringarna 1980 och 2021. Foto JL 2018.

Ringkammaren mot väster med inbyggnader för teknisk utrustning samt långhusets västra del med psalmbokshylla och bänkarnas uppställning mellan 1980 och 2021. Foto JL 2018.

Arkeologi

De gotländska kyrkorna erbjuder ett stort mått av arkeologiskt intressanta spår. Det gäller både marken som kyrkan står på och kyrkogården samt ibland även de närmaste omgivningarna. Kyrkorna byggdes ofta på redan etablerade platser och under de nära tusen år en kyrka stått på samma plats har det avsatt lämningar, som kanske inte är lika märkbara som den stående kyrkan men som är värda att uppmärksammas som viktiga kunskapskällor. Det är till exempel spår av tidigare kyrkobyggnader, bevarade trä- eller stenkistor, bildstensfragment, gravklot och gravstenar, men även runristningar och lösa föremål. I föreliggande avsnitt fokuseras på anläggningar under mark och golv. De artefakter som är med i rapporten är sådana som representerar något som kan peka på att det finns okända fornlämningar. I det här fallet är det företrädesvis vikingatida föremål som kan tyda på att det finns gravar kvar från det tidigaste kyrkoskedet.

På den norra sidan av kyrkorna ligger många av de äldsta kristna gravar som vi känner till. Här begravdes framför allt kvinnor under kyrkans tidiga existens i enlighet med ett könssegregerat gravskick. Redan under 1200-talet upphörde i flera fall bruket att använda norra sidan av kyrkogården som begravningsplats. Bruket återupptogs först under 1800- och 1900-talen. När den började användas för begravingar igen påträffades gamla gravar, inte sällan gravar från vikingatiden och den äldsta kristna tiden på Gotland. Ofta hade gravläggningen skett i kläder med spännen och utsmyckningar som hör vikingatidens sista del till. Fynden är mycket intressanta men tyvärr inte så utförligt beforskade som man kan föreställa sig. Det rör sig om föremålsfynd av vikingatida karaktär, av personlig art och som tillhört klädedräkten och med denna fått följa med i graven. Vanliga föremål är pärlor, knivar, kammar och olika typer av smycken relaterade till klädedräkten (Thunmark-Nylén 1995).

Under kyrkornas golv ligger ofta gamla gravar med bevarade trä- eller stenkistor. Något som också noterats särskilt är spår efter äldre kyrkor, träkyrkor i form av syllar, stavkonstruktioner eller sekundäranvända plankor och spår efter stenkyrkor i form av murverksrester under mark och golv. Dock har inte sekundärt inmurade detaljer i den nuvarande kyrkan som fasadstenar eller friser tagits upp i avsnittet om arkeologi, liksom inte heller ännu stående murverk som ingått i en äldre anläggning.

I putsen på kyrkornas väggar påträffas ibland medeltida inskrifter och putsristningar. Ofta har inskrifterna runor, vilket är av stort intresse för kunskapen om runor, eller innehåller graffiti i form av tecknade figurer. Av någon anledning har run- och bildstenar från äldre tider tagits till kyrkan för att införlivas i byggnaden. I kyrkornas byggstenar finns också stenhuggarmärken och med hjälp av dem kan man få en uppfattning om delaktigheten i kyrkobyggena.

Kyrkornas vindar och övervåningarna i tornen har genom tiderna använts som förvaring, även om kulturhistoriskt värdefulla föremål i regel tagits om hand och nu förvaras på annan plats. De lager som bildats på valvens ojämna ovansidor kan dock innehålla lösa delar till inventarier som tidigare förvarats där eller spår av tidigare reparationer på kyrkobyggnaden. De kan innehålla rester av vardagliga föremål som berättar om hur vinden och tornen har använts eller personliga saker som burits upp i hopp om få ett skydd i kyrkans hägn. Äldre stegar, klockrep, redskap från hur taken tjärats förekommer också.

Kyrkogårdsmurar, såväl de medeltida som de yngre kan innehålla byggmaterial som per definition är fornlämning eller fornfynd, som till exempel stenar med ristningar.

I texten förekommer ett särskiljande av fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Med *fornlämning* avses lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten (villkor baserade på Kulturmiljölagens 2 kap.), och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit före 1850. Med *övrig kulturhistorisk lämning* menas de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning uppfyller fornlämningsrekvisiten, och vars lämningar huvudsakligen kan antas ha tillkommit 1850 eller senare samt de typer av lämningar som enligt Riksantikvarieämbetets bedömning inte uppfyller fornlämningsrekvisiten.

Rörande registren är det dock viktigt att peka på några källkritiska problem. Fornsök och Fornreg, de digitala registren för information om fornlämningar, är användbara källor för information om kyrkomiljöer. Men de utgör i sig ett källkritiskt problem då 10 000-tals lämningar vid digitalisering har kommit att registreras på felaktig nuvarande belägenhet eller fyndplats. Ofta är uppgifterna korrekta men när flera fornlämningar påträffats intill varandra, som till exempel stenkistor på kyrkogården, är det svårt att veta om en borttagen kista i ett dokument är densamma som en som i tidigare upprättade beskrivningar anges ligga kvar på fyndplatsen.

Fornlämningar

Vid reparationsarbeten i kyrkan år 1900 påträffades bild- och runstenar under golvet i kyrkan inom området för den äldre, romanska kyrkobyggnaden. I Fornreg är det klassat som Övrig kulturhistorisk lämning¹. Fyndet omnämns även av Lindqvist².

Värdering

Allmänt

Alla kyrkor bidrar till att materialisera bilden av det heliga. Invändigt utgör de en ram för mötet mellan människan och det livsavgörande på ett sätt som andra rum inte gör. Till det yttre markerar de sin belägenhet i landskapet, men tar också det yttre rummet i anspråk och utgör en påminnelse om värden som ligger vid sidan om vardagen. Genom historien har betoningen legat på olika delar och egenskaper i kyrkan. Samtidigt finns det många likheter mellan skilda kyrkor, särskilt för dem som ingår i samma kyrkliga tradition. Stor omsorg har sedan det kristna kyrkobyggandets äldsta tid ägnats konsten och arkitekturen. I kombination med att många kyrkor också är gamla hör de till våra viktigaste kulturmiljöer.

Kyrkorna på Gotland utgör en del av den världsöverspännande kristna kyrkans byggnader, en del av kyrkorna i Sverige och en del av kyrkobyggandet på Gotland. Gotlands kyrkobyggande är relativt homogent. Byggnadsdetaljers utformning och tillvägagångssätt vid kyrkornas planering återkommer mellan olika socknars kyrkor, men kan sedan skilja sig från principer som använts i andra landsändar. Exempel på det är att de äldsta gotländska stenkirkorna följde samma modell av kyrka med långhus, kor och absid, som var allmän i de nordiska länderna. I nästa skede kom dock kyrkorna att förnyas på 1200- och 1300-talet på ett för Gotland karakteristiskt, men i övriga

¹ L1977:5042 (Ardre 118:1) & SHM 11118 & 11458

² Lindqvist, S. 1942. Gotlands Bildsteine, sid. 18-23

Sverige okänt sätt. Under 1200-talets slut och 1300-talet byggdes kyrktorn på Gotland, vilket sällan hände vid kyrkorna på fastlandet. Den gotländska kalkstenen möjliggjorde valvslagning och byggnadsskulptur utan motstycke i resten av Sverige till vare sig mängd eller konstnärlig kvalitet. Under 1400-talet byggdes kyrkor om- och till i Mellansverige och försågs med heltäckande kalkmålningar, något som inte hade någon motsvarighet på Gotland. Under 1800-talet förnyades tusentals kyrkor i södra och västra Sverige genom att en äldre revs och ersattes av en ny och större, eller byggdes om genomgripande. Detta berörde endast någon enstaka av de gotländska kyrkorna. Sammantaget har detta gjort att de gotländska kyrkorna representerar ett medeltida byggande under en tid då inte så mycket byggdes i övriga Sverige. Men utmärkande är dessutom att på Gotland finns dessa medeltida byggnader ofta kvar, relativt oberörda av senare förändringar och ännu i bruk.

Häri genom utgör varje kyrka ett omistligt exempel på medeltida kulturmiljö inte bara ur ett lokalt gotländskt perspektiv utan även ur ett riksperspektiv. Eftersom inte heller Centraleuropa efter krigstider och andra perioder av förändringar till så hög grad har kvar större uppsättningar av medeltida sockenkyrkor och framför allt medeltida träskulptur har de gotländska kyrkorna därigenom ett internationellt intresse. De formades i hög grad under inflytande av byggmästare från västra Tyskland, från Westfalen och området kring Köln, vilket ytterligare ger dem en internationell betydelse, liksom att det tidiga kyrkobygandet uppvisar stilpåverkan från östra Europa. Sedan 1800-talets slut har kyrkorna på Gotland kommit att uppmärksammas av arkitekter och konstnärer och har fått stå förebild för kyrkor på fastlandet, vilket gör att kyrkor från 1800- och 1900-talet med gotländskt inspirerade motiv återfinns i Skåne, Västergötland, Stockholm och på andra platser.

De gotländska kyrkorna har vissa särdrag i formen, men de intar också en särskild ställning i bygden. Över hela Sverige har, liksom i många andra länder, kyrkan utgjort en central och samlande punkt, även om de mera sällan legat mitt i en by, så som de gör i en del andra delar av Europa. Men på Gotland har kyrkans roll som samlande byggnad levt kvar bättre än på en del håll. Denna uppfattning är stark även i resten av Sverige, men bebyggelseförskjutningar till följd av nya järnvägssamhällen och bruksorter, en mer polariserad sockensammansättning, större avstånd mellan kyrkorna och att de inte har haft torn kan ha bidragit till det. Medan kyrkorna på Gotland genom sina torn och tätare avstånd samt en viss skepsis till förändringar har behållit sin plats i en sockenmedvetenhet, som även i sig är ovanligt stark på Gotland.

För de gotländska kyrkornas kulturhistoriska värde och särställning gäller åtskilliga gemensamma saker. Kyrkorna är närmare hundra och Gotland utgör som Visby stift det stift som har nästan uteslutande medeltida kyrkor, därtill tillkomna och ombyggda före mitten av 1300-talet. Eftersom de så tydligt har parallella tillkomsthistoriker utgör varje kyrka en omistlig del i ett pussel av olika byggnadsetapper. Byggnaderna är utsmyckade av skulpterade portalomfattningar, kalkmålningar och skulpturer. Glasmålningarna saknar till omfattning motstycke i resten av norra Europa. 93 procent av bevarade medeltida glasmålningar med figurscener i Sverige kommer från Gotland (i kyrkorna eller på museer). Flera medeltida möbler, mest bänkar, finns också i kyrkorna. Föremålen visar hur kyrkorna användes under medeltiden och kan bidra till att ge en autentisk upplevelse av medeltida miljöer. Inte minst gäller detta kyrkornas vind och särskilt tornets övervåning, där rummet i hög grad präglas av murade dörr- och fönsteröppningar som skapar en autentisk ljussättning. Virket och murbruket kan visa upp spår från hur själva byggnadsarbetet gick till och kan avspela hur kyrkan i äldre tid drabbats av eldsvåda.

Föremålen i kyrkorna är inte bara medeltida. Gotland har även en hög andel av bevarade bänkinredningar från 1600-talet av ett slag som på svenska fastlandet ersattes av ny inredning i slutet av 1800-talet. Från 1700-talet finns bevarat ett rikt måleri, inte minst målningar på bänkinredningen. De gotländska dopfuntarna utgör ett särskilt kapitel, där de mest framträdande utgörs av de tidigmedeltida sandstensfuntarna, som fick ett nytt uppsving på 1600-talet. Södra Gotlands stenhuggerier producerade sedan altaruppsatser i sandsten av ett slag som inte är vanligt utanför Gotland. Genom det sena 1800-talets och 1900-talets kyrkorestaureringar, ofta av framträdande stockholmsarkitekter, kan man följa förändringar i synen på öns kyrkor.

Kyrkornas lägen visar på centrala platser i bygden, placerade vid en tidigare korsväg med, om inte förhistoriska så åtminstone medeltida ursprung. De avspeglar det höga välstånd från medeltidens omfattande handel som rådde när de kom till och illustrerar något av den komplicerade kyrkohistorien. Av stor betydelse är kyrkogårdarna runt kyrkorna som är omvärdade och används. Många av dem har en intakt medeltida utsträckning. Andra visar kyrkogårdens utveckling under 1800-talet och hur folkmängden ökat. Trädrader och gravtyper illustrerar hur nya delar har tagits i bruk under 1800- och 1900-talet.

Anmärkningsvärt är att kyrkorna ännu används för sitt ursprungliga syfte. För Gotlands del har det kunnat ske utan större ombyggnader av kyrkorna, trots förändringar i befolkningsstorlek. Nästan alla är i bruk (de som är öde har varit det sedan minst 400 år) och används, om än med olika intervall. Öns kyrkor har genom sin ålder, kvalitet och i sammanhanget starka karaktär en identitetsskapande roll. I de många, ofta små, socknarna finns en särskild känsla, där kyrkorna intar rollen av kraftfulla symboler för hemsöcknen. Hur klockorna har ringts avspeglar skillnader mellan kyrkorna och än idag finns kinningsstenar beredda i klockvåningen för det ringningssätt med små stenar som endast finns på Gotland och de skånska landskapen. Kyrkorna har både en starkt lokal förankring och utgör samtidigt punkter i ett världsomspännande nätverk som förbinder länder och kontinenter genom religion, arkitektur, konst, musik över århundraden.

Sedan ett drygt sekel har kyrkorna på ön varit en turistmagnet. De är öppna sommartid, på ett annat sätt än på det svenska fastlandet, och brukar vara välbesökta.

Bruksvärden

Följande bygger på de 349 svar från besökare som inkom via de enkäter som sommaren ställdes 2019 i 16 kyrkor i Romaklostets och Klinte pastorat. Av dessa 349 personer besökte 52 % kyrkan för första gången.

De som räknas in som återkommande besökare har angivit att de besöker kyrkan ofta, ibland eller sällan/någon gång per år. Genomgående är gravskötsel, besök av anhörigs grav samt delta i gudstjänst och andakt de främsta anledningarna till besök. Av de barnfamiljer som bor i socknarna kan man utläsa andra motiv till återkommande besök en förälder skriver såhär ”Vi bor nära kyrkan. Ibland går vi hit och letar Pokémon och övar vår minsta att läsa, precis som vår äldsta son gjorde när han lärde sig läsa”. Konserter anges också som en stor anledning till besöket. För dessa besökare står kyrkan för hembygd, barndom, en knutpunkt, trygghet samt en plats för släkten genom århundraden. De uttrycker en stor glädje och stolthet över sina kyrkor och betonar hur viktig den är för sockens identitet, historia och sammanhang samt för individens släkthistoria.

Förstagångsbesökarna kan majoriteten kopplas till turism, många anger att de hade som mål att besöka minst en kyrka på ön under sin semester eller att besöka många/samtliga av öns kyrkor. Benämningen kyrksafari var en återkommande anledning. Några av dessa förstagångsbesökare uppskattar kyrkorna som en stillsam plats att komma till för att få lite lugn och ro, medan andra ser kyrkan som ett värdefullt nationellt kulturarv och historiedokument. Intresse för konst, kultur, arkitektur och historia beskrivs återkommande som en av anledningarna till besöket.

Generellt sätt var besökarna mycket nöjda med tillgängligheten (74%). Många påpekade att det är trevligt att kyrkan är upplåst så att man får möjlighet att komma in samt är glada att se att kyrkorna och kyrkogårdarna är så välskötta. De som inte var nöjda med tillgängligheten påpekade oftast för dålig belysning i kyrkan, nedsatt framkomlighet med rullstol och dylikt i grusgångar samt vid trösklar, svårighet att öppna eller stänga porten.

När det gäller information var det många som saknade informationsbroschyrer att titta i på plats samt att kunna köpa med sig hem. Där det fanns information efterfrågades mer lättläst text och mer bilder. Genomgående önskades även information på engelska samt ibland även tyska. Flera kommenterade att de sökte mer information på nätet eller i turist-appar samt kompletterade med information från böcker, exempelvis Änglar & Drakar.

Kyrkobyggnaden

Ardre kyrkas kanske mest särskiljande egenskap är dess storlek. Den kan i likhet med Västergarn, klassas som Gotlands minsta sockenkyrka. Men medan Västergarn är liten för att den endast utgörs av koret till en påbörjad mycket stor kyrka, består Ardre av både kor, långhus och torn. Den lilla storleken bidrar till att göra kyrkorummet intimt och personligt.

En särskiljande egenskap är också den prägel som kyrkan har sedan den omfattande restaureringen 1900-02. Interiören har en ljusdämpad ton med rikt dekorerade kalkmålningar och inredningsdetaljer av ett slag som är utmärkande för restaurerade och nya kyrkor från det sena 1800-talet och sekelskiftet 1900, men som dels på många håll har förändrats under 1900-talets första hälft och mitt, dels sällan präglas av lika hög grad föreställande måleri och ofta mer begränsat till enbart dekorativa mönster. Den konstnärliga ambitionen har varit ovanligt stor i Ardre och restaureringen präglas av att både arkitekt och konstnär hade en lokal förankring, medan många av den tidens restaureringar kunde ledas av arkitekter som inte haft möjlighet att besöka kyrkan. Trots vissa senare förändringar är sekelskifteskaraktern till det inre bevarad.

Kyrkans exteriör präglas av restaureringen från 1970-talets mitt, då sekelskiftets frilagda murverk putsades och spåntaken byttes mot ljusa faltak. Vid omputsningar, senast 2020-21, har putsens för kyrkan karaktäristiska sandfärgade ton och medvetet ojämna ytkaraktär bibehållits, liksom sakristians spritputs från 1900-02. En detalj i exteriören är korgavelns smideskors från restaureringen vid förra sekelskiftet.

Kyrkans inredning och inventarier

De för kyrkan kanske mest värdefulla och kända föremålen utgör det tiotal bildstenar som påträffades år 1900 inlagda i ett äldre golv under kyrkan och nu finns på Statens Historiska Museum i Stockholm. En av de mer uppmärksammade stenarna står numera som kopia utanför bygdegården ett stycke söder om kyrkan. Några av bildstenarna har format ett gravmonument

med fyra sidor. Medeltida föremål att lyfta fram är de tre glasmålningsrutorna i det mellersta östfönstret, retablet, triumfkrucifixet och Madonnabilden, samt dopfunten. Predikstolen är med sin samlade hållning ett bra exempel på det tidiga 1600-talets predikstolar. Den är uppställd på ett sätt i triumfbågen som i andra kyrkor sällan bevarats för att den flyttats åt sidan. Den är ett av kyrkorummets få ickemedeltida inredningsföremål från före 1900-02 men har samtidigt stor betydelse för restaureringen då detaljer från den, som tandsnittet, har återupptagits i den öppna bänkinredningen, något som är av restaureringshistoriskt intresse. Bänkinredningen, delvis i ek, är en av Gotlands få bevarade nygotiska bänkinredningar. Orgelns nygotiska karaktär är av stor betydelse för rummet. Orgelhuset är en kopia från 1990 av den ursprungliga orgeln.

Värdefulla detaljer i ringkammaren är vindfånget med sina glasade dörrar som kan ge ljus åt kyrkans västra del när torndörren står öppen, stegen upp till vinden samt klockarbänken, som utgör en rest av de små och korta bänkar som tidigare upptog ringkammaren. Från tornvinden urskiljs gavelröset till den äldre kyrkans långhus, vars höjd och bredd var mycket liten. På tornets östra sida syns delar av tornets tidigmedeltida fasadputs och på triumfbågsmurens östra sida spår av den lägre takvinkel kortaket hade under en period fram till 1900-02.

Kyrkogården

Kyrkomiljön vid Ardre har ett miljöskapande värde genom den troliga kastalruinen sydväst om kyrkan, ett ofta förekommande läge för de kastaler som finns bevarade på Gotland. Det tidigare skolhuset norr om kyrkan berättar om samhörigheten mellan kyrka och undervisning på 1800-talet.

Ardre kyrkogård tillhör Gotlands mindre kyrkogårdar. Den äldre kyrkogården har möjligen utvidgats något åt söder där gränsen markeras av en gammal hästkastanj som i dag är ett solitärt träd på kyrkogården. De yngre kyrkogårdarna i norr och söder har tydliga avgränsningar genom en häck respektive gång. Det ger kyrkogården tydliga årsringar.

Kyrkogården omges av en låg terrassmur med en bevarat färist (järngaller) vid den västra ingången. Låga terrassmurar där delar av muren plockats, ned samt färistar vid ingångarna finns vid en del kyrkogårdar på Gotland. De tillkom ofta vid slutet av under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet.

Kyrkogården omges av en trädkrans vilket ger en rumslighet och lummighet i det öppna landskapet.

Kyrkogården speglar människors liv och samhällets förändringar, traditioner och ideal. Eftersom kyrkogården har en lång kontinuitet finns ett antal äldre gravvårdar med innehållsrika inskriptioner som berättar om de människor som är knutna till Ardre socken. Gravarna finns framför allt söder om kyrkan. 10 av gravvårdarna på kyrkogården anges som kulturhistoriskt värdefulla i kyrkogårdsinventeringen 1996. I en uppföljande inventering 2016 utpekades 19 gravvårdar som kulturhistoriskt värdefulla.

Naturvärden

Träden, och buskagen är värdefulla miljöer för kryptogamer och insekter och som boplatser för fåglar. Det gäller även murar som inte är putsade. En stor del av den biologiska mångfalden är

knuten till gamla träd och idag utgör kyrkogårdarna en av de viktigaste miljöerna för bevarandet av hotade växt- och djurarter.

Vid Aldre kyrkogård finns inte några speciellt värdefulla träd utpekade av Länsstyrelsen. Man bör uppdatera om det finns några rödlistade arter genom kontakt med Länsstyrelsen. Vi rekommenderar att man använder Riksantikvarieämbetets metod *Fria och Fälla (2014)* vid förändringar av trädplanteringar som kan påverka murar och gravvårdar.

Händelselista Ardre kyrka

ÅR	BYGGNADSDEL ETC.:	REF.
1000-tal	"Ardre-stenarna" vilka hittades under golven i kyrkan.	SvK
o. 1100	Träkyrka(?).	SvK
1166	Årtal enl. Strelow.	SvK
s. 1100-tal	Kor och långhus (SvK anger 1100-talets fjärde fjärdedel). Långhusets var så litet att två stycken skulle kunna rymmas i det nuvarande, kanske uppfördes kyrkan som en gårdskyrka.	GK, SvK GF
o. 1200	Uppfördes tornet.	GK, SvK
o. 1250	Revs det gamla koret och långhuset, nytt kor och långhus uppfördes (SvK anger 1200-talets andra fjärdedel). Korportal och fönster återanvändes från det gamla koret (mästaren Globus bäst bevarade verk) samt korets hörnkedjor. Ny portal av mästaren Elasticus. Dopfunt (SvK anger "1200-talets förra hälft") Triumfkrucifix.	GK, SvK GK, SvK
1266	Årtal enl. Taxuslistan.	SvK
s. 1200-tal	Långhusets S portal flyttades till N sidan. Ny portal i långhuset på S sidan av mästaren Elasticus. Triumf- och tornbågarna breddades(?). Valven slogs.	SvK, GK SvK SvK
1200-tal	Sakramentsskåpets dörrar i Lafrans Botvidarsons stil (1200-talets tredje fjärdedel).	SvK
t. 1300-tal	Glasmålningar av vilka den mellersta sviten i korets Ö fönster återstår. Retabel.	GK, SvK GK, SvK
1300-tal	Muralmålningar (SvK anger 1400-1500-tal). Glasmålning från 1300-talets andra fjärdedel.	GKM SvK
o. 1450	Retablets sidofigurer vilka är utförda i något större skala, Misericordieverkstaden. Passionsfris (GKM anger att de är från 1300-talet).	SvK SvK
medeltida	Två kollektståvar (nu i Gotlands fornsal).	SvK
o. 1500	Träskulptur föreställande Madonna.	GK, SvK
1525	Årtal som figurerar i en inskrift på S väggen.	GKM, SvK
t. 1600-tal	Predikstol.	GK, SvK
1664	Göts en kyrkklocka på kyrkogården av Petter Eliasson Dant.	SvK

ÅR	BYGGNADSDDEL ETC.:	REF.
1600-tal	Ljuskrona.	SvK
	Bänkar.	SvK
1719	”blefwo alla refwor i hwalven botade, och hela kyrkian innan til hwitlimad”.	SvK
1730	Kyrkbänkarna målades.	SvK
1733	Byggdes en ”Betjentbenk” samt ”stax therwid en qvinnobenk”.	SvK
1738	Omgöts kyrkklockan av Gerhard Meyer, Stockholm.	GKR, SvK
1746	Var ”Sånghustaket på Norra Sidorne täckt med bräder”.	SvK
1749	Skriftepill.	SvK
1755	Uppfördes en läktare (N).	SvK
1766	Mässhake.	SvK
1769	Köptes klockor och ringar till kollektståvarna.	SvK
1779	Uppfördes en läktare (S).	SvK
1783	Upptogs ett fönster i S kormuren.	SvK
1785	Renoverades en nummertavla.	SvK
1700-tal	Ljuskrona.	SvK
	Målades retabet.	SvK
	Altarskrank.	SvK
	Bänkar.	SvK
	Retabet konserverades på 1600-1700-talet.	GF
1801	Sakristian byggdes, sakramentsskåpet offrades dörrarna flyttades dock till en nisch i sakristians V vägg.	SvK, GK
	Renoverades kyrkan invändigt ”då Klistringen blef afrifwen syntes ännu något qvar af fordna Munk målningen på Muren. Triumfkruifixet hängde i triumfbågen.	SvK
	”Kyrkogårds planket” var förfallet och borde lagas.	SvK
1821	Bänkinredningen förnyades delvis och målades.	SvK
1830	Var predikstolen ljusgrön.	SvK
1833	Skadades tornspiran av blixten, den nybyggdes.	SvK
1837	Anmärktes att kyrkans altartavla befann sig i ett uselt skick och en ny borde anskaffas.	SvK
1839	Altaruppsatsen förfärdigades av sjötullvaktmästaren P. Broström och målades av C. M. Erickson.	SvK
1840	Slipades och polerades altarskivan.	SvK
1851	Kyrkklockan omgjuten då den på Påskdagens afton efter ovårdsam kimning rämnat. Gjuten av Johan A. Beckman.	SvK GKR

ÅR	BYGGNADSDDEL ETC.:	REF.
1855	Nämndes en läktare i V ”mitt emot altaret”.	SvK
1855-56	”Korets ombyggnad till kvinnobänkar”.	SvK
1861	Förstorades ett fönster i långhusets S murverk, tidigare fanns ett ”litet rundbågigt snedsmygigt”.	SvK
1873	Betalades ”Snickar Larsson för en kyrkogårdslucka”.	SvK
1800-tal(?)	Kyrkogårdsmurarna.	SvK
1900	Orgeln byggdes av Åkerman & Lund, Stockholm.	ISO
o. 1900	Ljuskrona.	SvK
1900-02	Omgestaltades interiören helt under ledning av arkitekten Axel Herman Hägg.	GK, SvK
	– Tornspiran nybyggdes, föregående hade i stort sett samma profil.	SvK
	– Kor- och långhustaken belades med handkluvan tjärad spån på brädpanel. Korets takvinkel ändrades. Långhusets takstolar nygjordes. Långhuset var tidigare täckt med bräder i tre avsatser och dessförinnan tegel. Koret var tidigare täckt med tegel.	SvK
	– Järnristen utanför diket utanför V kyrkogårdsmuren, tidigare befann sig huvudingången mitt framför långhusets S portal.	SvK
	– Yttermurarnas puts avlägsnades. Medeltida puts finns på tornet, synligt från långhusvinden. Tornet fogstryks med cement.	SvK
	– Långhusportalen ändrades då vimpergens vinkel gjordes spetsigare och sidorna belades med kalkstensplattor (tidigare vindskivor) västar kapitälbanden nyhöggs (rester av det förvaras i Gotlands fornsal) kolonnetterna nyhöggs. Dörrbladet av furu nygjordes efter noggrann kopia av dörr som förvaras i Gotlands fornsal.	SvK
	– Korportalens och N långhusportalens, tornets V dörrblad byttes.	SvK
	– Ny kolonnett i N ljudluggen.	SvK
	– Korets och långhusets sekundärt upptagna fönster försågs med omfattningar av huggen kalksten.	SvK
1900-02	– Golven cementbelades under bänkarna bräder, nivån är betydligt högre än det ursprungliga golvet. Golvet bröts upp och grundmurarna till en äldre stenkyrka och möjligen en träkyrka mättes upp. ”Ardre-stenarna” hittades och de har sannolikt tjänstgjort som golv med bildsidorna upp.	SvK
	– Sakristian byggdes om helt, murarna höjdes och för sågs med sockel, pulpettak byggdes om till ett sadeltak. Det enkla	SvK

ÅR	BYGGNADSDDEL ETC.:	REF.
	kvadratiska fönstret i dess N mur förstörades och försågs med omfattning av kalksten.	
	– Tornbågen omformades och vid dess vederlag placerades nyhuggna kopplade kolonnetter.	SvK
	– Hela kyrkorummet försågs med muralmålningar av C. Wilh. Pettersson, efter kartonger av A. H. Hägg. När kyrkan målades om, hittades äldre målningar, delar av dess behölls i restaurerat skick och delar av dem ritades av och stora delar togs bort.	GK, SvK GKM, SvK
	– Glasmålningarna kompletterades med nya sviter.	GK, SvK
	– Revs de tre läktarna.	SvK
	– Inredning nyanskaffades: nummertavla, ljuskrona, altarskrank, ny altarprydnad. Orgeln ritades av Hägg med franska kororglar som förebild, byggdes av Åkerman & Lund, Stockholm.	GK, SvK
	– Bänkinredning, de gamla bänkarna överlämnades till Hägg och resten verkar ha bränts.	SvK
	– Predikstolen målades, troligen av Johan Gardelin, Hemse efter ritningar av Hägg.	SvK
	– Triumfkrucifixet målades av J. Gardelin, Hemse. Krucifixet monterades åter i bågen, tidigare hängde det på korets N vägg.	SvK
	– Altartavlan såldes till Petsarve gård där den nu utgör vägg i ett vindsrum.	SvK
	– En kamin placerades i långhusets NÖ hörn.	SvK
1920-30-tal	Muralmålningarna i koret påmålades av C. Wilh. Pettersson.	ATA
1923	Retablet återfördes till kyrkan efter att en tid förvarats i Gotlands fornsal i samband härmed förnyades retablet av C. Wilh. Pettersson. Altarprydnaden från 1902 ställdes in i sakristian.	SvK, Inskr.
1930	Madonna-skulpturen renoverades av Alfred Nilsson på greve von Rosens bekostnad varvid 1800-tales övermålning togs bort.	SvK
1933	Värmeledning med lågtrycksånga installerades, varvid pannrummet placerades utanför kyrkans plan, strax N om långhuset.	SvK GF
	Vedeldad panna och kamflänsradiatorer.	
1950	Gjorde Riksantikvarieämbetet en undersökning av putsen och konstaterade att inga av de gamla muralmålningarna finns kvar under befintligt ytskikt.	SvK
1966	Kransbeslaget av järnplåt kring spirstocken byttes till d:o av kopparplåt.	GF

ÅR	BYGGNADSDDEL ETC.:	REF.
1973-75	Yttre restaurering då bl.a. taken lades om – spånen ersattes av falar. Avvattningen av taken ordnades. Fasaderna putsades, Kyrkan försågs med åskledare. Två gravstenar påträffades i samband med grävningar på kyrkogården, en utanför korportalen och en utanför korets Ö gavel. Troligen var det även nu kyrkan försågs med elektrisk belysning.	GK GF ATA
1981	Inre restaurering då väggar och valv rengjordes (konservator Marianne Korsman-Ullman), retabelt iordningställdes, orgeln flyttades till långhuset och renoverades. Elektrisk klockringning anordnades. Ny värmeanläggning (varmluftsanläggning av dansk typ). Marianne Korsman-Ullman konserverade eller på annat sätt åtgärdade följande inventarier: altaret, altarskranket, dörrar, retabel, dopfunt, sakramentsskåp, lösa bord och stolar i sakristian, predikstol, orgeln, bänkarna, vindfånget till V-ingången, triumfkrucifixet, Madonnaskulpturen.	GK, GF GKR GF ATA
1987	Restaureringsförslag för Madonna-skulpturen och för altarprydnaden (från 1902) utarbetat av konservator C. H. Eliason.	GF
1988	Högtalare.	ATA
1990	Orgeln, byggdes av J. Künkels Orgelverkstad AB, Färjestaden. Fasaden som ritades av Ture Jangvik är en kopia av den gamla orgeln som byggdes 1900 av Åkerman & Lund, Stockholm. Målades av Harald Norrby. Den gamla orgeln är deponerad i Hejdeby kyrka (flera dokument anger att kyrkan i fråga är Hall kyrka!) Ansökte församlingen om att få utvidga kyrkogården.	ISO GF, ATA ATA
1993	Glasmålningarna konserverades av Gustav van Treeck, München.	GF
1994	Restaureringsförslag för retabelt utarbetat av C. H. Eliason.	GF
2003	Lotine anordnade bättre förvaring för kyrkas textilier samt ombesörjde att textilierna rengjordes alt. konserverades.	GF
2006	Konservering av ljuskrona. Entreprenör Dahlströms metallgjuteri.	GM
2006	Konservering av lösa inventarier. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2007	Konservering av madonna. Entreprenör Byggnadshyttan på Gotland.	GM
2009	Konservering av gravvårdar. Entreprenör Stenkultur AB.	GM
2013	Restaurering av kyrkogårdsmur. Entreprenör Skogsstyrelsen.	GM
2013	Installation av fasadbelysning. Entreprenör Jo Swe El.	GM
2021	Ut- och invändig restaurering av kyrkan.	GM

Förkortningar:

ATA	Riksantikvarieämbetets arkiv, Stockholm (24/10 2007).
GF (GM)	Gotlands fornsals arkiv. (Gotlands Museums arkiv).
GK	Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.
GKM	Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.
GKR	Rohr, I., Gotlands Kyrkklockor och Ringningsseder, 1985.
GKS	Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.
ISO	Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989: II, Linköping och Visby stift, 1990.
Inskr.	inskrift i kyrkan
o.	omkring
s.	sent
SHM	Statens Historiska Museum
Strelow	Nilssön Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.
SvK	Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:5, 1963.
t.	Tidigt

Lagskydd

Kyrkor har ett generellt lagskydd, som till stor del handlar om deras kulturhistoriska värde. Eftersom lagstiftningen måste vara exakt har kyrkobyggnader enligt Kulturmiljölagen definierats som en kyrka som var invigd och förvaltd av Svenska kyrkan vid början av år 2000. Av dessa har kyrkor byggda före 1940 (och några speciellt utvalda yngre) ett särskilt lagskydd (KML 4 kap. 2-5 §§). Särskilda instruktioner finns i lagen kring kyrkliga inventarier och begravningsplatser. Att kyrkor inom Svenska kyrkan i dessa sammanhang har en särställning framför andra beror inte på samfundstillhörighet eller band till svenska staten utan på att Svenska kyrkan omfattar de äldre kyrkor som ofta har rika konst- och kulturskatter och som av tradition på ett lokalt plan har haft en stark offentlig ställning. Lagstiftningen har hållits på en generell nivå, men en närmare precisering kring enskilda kyrkomiljöers lagskydd finns i Kulturmiljövårdens bebyggelseregister (Bebyggelseregistret). Därutöver finns en del äldre frikyrkor som är byggnadsminnen, kyrkor som i historisk tid tagits ur kyrkligt bruk och övergått till privat eller statlig ägo samt kyrkoruiner. Dessa omfattas av lagbestämmelser kring byggnadsminnen, fasta fornlämningar med mera. Här har samlats en förteckning över de lagbestämmelser som reglerar användning och förändringar av kyrkor, kyrkoinventarier och begravningsplatser som kulturmiljöer.

Kulturmiljölagen (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Kyrkobyggnaden, kyrkogården, begravningsplatsen, och de kyrkliga inventarierna skyddas av Kulturmiljölagens (tidigare kallad Kulturminneslagen) olika kapitel enligt nedan:

- 1 kap. 1 § anger att det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön samt att det ansvaret delas av alla med syftet att tillförsäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer.
- Fornlämningar och fornfynd skyddas av 2 kap. både de som är kända sedan tidigare och de som inte är kända sedan tidigare. Flertalet kända finns i Riksantikvarieämbetets databas fornsök.
- 4 kap. 1 § anger att kulturhistoriska värdena i kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser är skyddade enligt bestämmelserna i detta kapitel. 2-5 §§ reglerar kyrkobyggnaden och kyrkotomten. skydd för kyrkliga inventarier 6-10 §§, 11-15 §§ reglerar begravningsplatser. 15 a beredskapsförberedelser som under höjd beredskap behövs för vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena.
- 5-8 kap. skydd mot utförelse av respektive återlämnande av kulturföremål som olagligt förts bort från en stat.
- 9 kap. begränsar militär användning av kulturegendom i händelse av väpnad konflikt med hänvisning till Haagkonventionen från 1954.

Begravningslagen (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Begravningslagen reglerar verksamheten för kyrkogårdar, begravningsplatser och krematorier. I begravningslagen understryks den enskilda gravrättsinnehavarens rättigheter och skyldigheter gällande gravanordningens utformning och skötsel. I lagens 7 kapitel ges möjligheter för upplåtaren, dvs kyrkogårdsförvaltningen att skydda och behålla kulturhistoriskt värdefulla gravplatser och gravvårdar.

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Plan- och bygglagen reglerar användning av mark och vatten och om byggande. Bestämmelserna syftar till att, med hänsyn till den enskilda människans frihet, främja en samhällsutveckling med jämlika och goda sociala levnadsförhållanden och en god och långsiktigt hållbar livsmiljö för människorna i dagens samhälle och för kommande generationer.

Byggnader, bebyggelseområden och allmänna platser som anses vara särskilt värda att bevara har ett förstärkt skydd. Dessa får inte förvanskas enligt PBL 8 kap. 13 §.

Vid bygglov för ändring eller flyttning av byggnader och anläggningar utanför detaljplan och områdesbestämmelser ska byggnadsnämnden pröva om åtgärden utförs varsamt enligt 8 kap. 17-18 §§.

Miljöbalken (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Miljöbalken ska enligt kapitel 1 tillämpas så att värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas. Områden som utpekats som riksintresse skall markeras på den lokala översiktsplanen vilken finns på Region Gotlands hemsida.

- I kapitel 3 regleras vad som gäller för områden av riksintressen för kulturmiljö.
- Kapitel 4 för vissa större områden, som i sin helhet är av riksintresse på grund av de natur- och kulturvärden som finns i området (t.ex. är Gotland som helhet utpekade som riksintresse för turismen och friluftslivet 4 kap 2 §).
- Biotopskydd regleras i 7 kap. 11§.
- Nyckelbiotoper alla skogsbruksåtgärder är samrådspfiktiga enligt 12 kap. 6 §.
- På Gotland är de 92 medeltida kyrkomiljöerna samtliga utpekade som riksintresse för kulturvärden vilket bland annat regleras i 3 kap. 6 §.

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Gällande kyrkoordning för Svenska kyrkan reglerar skyddet av kyrkobyggnaden och de kyrkliga inventarierna främst genom 10 avdelningen, 40 kap 2 §.

Källor

Offentligt tryck:

Kulturmiljölag (1998:950) t.o.m. SFS 2019:864

Begravningslag (1990-1144) t.o.m. SFS 2019:867

Plan- och bygglag 2010:900 t.o.m. SFS 2020:603

Miljöbalk (1998:808) t.o.m. SFS 2020:684

Kyrkoordning t.o.m. SvKB 2019:11

Källor och litteratur

Otryckta källor

Handlingar i Riksantikvarieämbetets arkiv, ATA, Stockholm

Handlingar i Gotlands fornsals arkiv, Visby

Inventering av inventarierna i Ardre 2004 och 2007, utförd av Birgitta Lerberg m.fl.

Inventering av Ardre kyrkogård, utförd 1996 av antikvarie Torsten Gislestam, Gotlands fornsal.

Inventering av Ardre kyrkogård, utförd 20xx av Gotlands Museum.

Vård- och underhållsplan Ardre kyrka 2009. Arkitekt Jan Utas, Visby.

Tryckta källor

Johansson, T. (red.), Inventarium över svenska orglar 1989:II, Linköpings och Visby stift, 1990.

Lagerlöf, E., Svahnström, G., Gotlands kyrkor, 1991.

Lindqvist, S. 1942. Gotlands Bildsteine.

Nilssön Strelow, H., Cronica Guthilandorum, 1633.

Rohr, I., Gotlands kyrkklockor och ringningsseder, 1985.

Svahnström, G., Svahnström, K., Måleri på Gotland 1530-1830, 1989.

Sveriges Kyrkor, Gotland bd IV:5, 1963.

Söderberg, B. G., Gotländska kalkmålningar 1200-1400, 1971.

Utas, J., Om gotländska valv: examensarbete i arkitekturens teori och historia Chalmers tekniska högskola, 1971.

Kartor

Skattläggningskarta Ardre sn 1753. Lantmäteristyrelsen H6-1:3.

Laga skiftes karta 1886. Lantmäteristyrelsen H6-2:2.